

Szociológiai

SZEMLE

2021/4
31. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4**   **Déri András – Szabó Andrea:**
Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban
- 28**   **Knap Árpád – Bartha Diána – Barna Ildikó:**
Trianon és a holokauszt emlékezetpolitikai jellegzetességeinek elemzése természetesnyelv-feldolgozás használatával
- 63**   **Török Emőke – Biró Emese:**
Azonos elhívás, eltérő esélyek
A lelkésznők helyzetének szakirodalmi áttekintése

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 89**   **Zsófia Bauer:**
Book review. Reproductive and genetic responsibility: whose burden?
Ivett Szalma: Attitudes, norms, and beliefs related to assisted reproduction technologies among childless women in a pronatalist society
- 97**   **Horváth Anna – Gárdos Judit:**
Anonimizálás – mi végre?
Módszeresen-beszámoló

Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban

Generation challenge in the post-Covid period

Déri András¹ – Szabó Andrea²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.1>

Beérkezés: 2021. 06. 14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 10. 01.

Elfogadás: 2021. 11. 08.

Összefoglaló: Tanulmányunkban arra a társadalmi változásra reflektálunk, amely 2019 késő őszen kezdődött a világban. A koronavírus-járvány olyan exogén sokk (Illés et al. 2020), olyan aszteroidahatás, amely alapvetően változtatta meg a normalitást a nyugati világban. Elméleti írásunkban azt állítjuk, hogy Karl Mannheim, valamint a neo-mannheimiánus irodalom központi elméleti és analitikus kategóriája, a generáció jól alkalmazható a poszt-Covid időszak különösen fiatalok körében kimutatható kulturális változási tendenciáinak leírásához. Ezzel összefüggésben ugyanis úgy véljük, hogy a manheimi értelemben létrejövő új történelmi generáció (Szabó 2020a, Szabó 2020b) leginkább a kulturális értékváltás tendenciájában érhető tetten. Vizsgáljuk továbbá azt is, hogy a kultúráváltásnak milyen új „odafordulási” és „feldolgozási” formái lehetségesek életkori sajátosságok alapján.

Kulcsszavak: történelmi generáció, Mannheim Károly, aszteroidahatás

Abstract: Our study reflects on the social change that has begun in the world in late autumn 2019. The Covid-pandemic is an exogenous shock (Illés et al. 2020), an asteroid effect that fundamentally changed normality in the Western world. In our theoretical paper, we argue that generation as a central theoretical and analytical category of Karl Mannheim and the neo-Mannheimian literature, is well suited to describe young people's changing cultural trends of the post-Covid period. In this context, we believe that the new, historical generation in the Mannheimian sense (Szabó 2020a, Szabó 2020b) can be best understood in terms of cultural value changes. We also examine forms of 'approaching' and 'assimilating' cultural based on age-specific characteristics.

Keywords: historical generation, Karl Mannheim, asteroid-effect

1 ELTE Tanító- és Óvóképző Kar; Közlekedéstudományi Intézet, email: deri.andras@tok.elte.hu. A szerzők szeretnének köszönetet mondani Oross Dánielnek, Szvetelszky Zsuzsának, valamint Demeter Katalinnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségükért. A tanulmány az NKFIH-119603, Részvétel, képviselet, pártosság projekt keretében készült.

2 ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet, email: szabo.andrea@tk.hu

A Covid19 előzményei és következményei is úgy érték a világot, mint egy aszteroidabecsapódás: megváltoztatták a világ normális rendjének röppályáját. A világszerte érvényesülő társadalmi turbulencia a magyarázó elméletek szükségességére hívja fel a figyelmet, ezzel összefüggésben pedig felértékelheti a generációelmélet szerepét a társadalomtudományokban.

Prediktív hipotézisünk szerint a 2020–2021. évben a lakott földrészek mindegyikére kiterjedő, globális Covid19-járvány egy új generáció kialakulásának feltételeit hozta létre.³ A szöveg alapvetően problémafelvető, hipotetikus jellegű, és célja, hogy egyrészt hozzájáruljon a generációs irodalom elméleti hátteréhez, másrészt felvesse a poszt-Covid időszak várható generációs kihívásainak legfontosabb aspektusait. A következőkben tehát amellettszó érveket mutatunk be, hogy egy új generáció kialakulásának folyamata zajlik.

A történelmi eseményeket, társadalmi változásokat elemzések gyakran kötik össze nagy térségek sok áldozatot követelő járványaival. A „fekete halálnak”,⁴ a pestisnek a 14. században különösen pusztító hulláma vonult át a kereskedelemi kapcsolattal összekötött világon, Európában néhány év alatt a lakosság számottevő hányadát (becslések szerint akár harmadát is) elpusztította, a védekezés jegyében pedig fokozódott a téveszmék és az előítéletek terjedése. Védekezni valójában – hatásos gyógymód híján – a karantén alkalmazásával lehetett. A járvány mélyreható változásokat okozott a 14–15. századi Európa társadalmában, felértékelődött a munkaerő, technológiai újításokat honosítottak meg, kulturális értelemben pedig a járvány megalapozta a reneszánsz kialakulását (Cartwright 2020).

A 2019 késő őszén a kínai Vuhanban kitört koronavírus-járvány olyan exogén sokként jellemezhető, amely a legtöbb nyugati országban hasonló válságjelenségeket indukált (Illés et al. 2020). A járvány okozta globális gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális válság az egész világra, az érintett nemzetekre, ezeken belül pedig az egyes lokalitások tereiben élőkre – fiatalokra, középkorúakra és idősekre – egyaránt hatást gyakorolt ugyan, de akik a vírusjárvány hatásait fiatal, ún. „fogékony éveikben” (Clarke et al. 2014) élték át, egyéni és kollektív emlékezetükben meghatározóan erős mintázatként őrzik a válságélményeket, ami a generációs megközelítés felé nyit utat. Az ifjúsági korosztály számára tehát 2020–2021 olyan időszak lehet, amely az életük vezetésében, a normalitás határainak meghúzásában szakaszhatárt jelenthet: Covid előtti és Covid utáni periódusét.

A járvány közös tapasztalati világa számos leírás szerint a szorongás, a lemondás, a bizonytalanság és a félelem, de még a legszerencsésebbek számára is kényszerű újratervezést hozott magával, életvilágukat egy erős külsődleges hatás érte. A vírus okozta járványra reflektáló társadalomtudományi elemzések egy része arról szól, hogy a világjárvány az ezredforduló időszakában születtek számára elsődleges

3 Magyarországon először Szabó Andrea veti fel egy új generáció kialakulásának esélyét (Szabó 2021a, Szabó 2021b.)

4 Albert Camus regénye, A pestis (1947) a járványt a 20. századi háborúk pusztító gyakorlattá alakult eszméinek metaforájaként mutatja be, a mű pedig azzal zárul, hogy a járvány felett aratott győzelem aligha végleges, a járvány újra támadhat...

tapasztalattá vált, ezzel összefüggésben pedig generációképző hatása lehet (Szabó 2020a, Szabó 2020b, Bristow–Gilland, 2020).

Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy a generációs szakirodalom pró és kontra érveit felsorakoztatva bemutassuk a poszt-Covid időszak lehetséges társadalmi kihívásait. Úgy véljük, hogy a mannheimi értelemben létrejövő új történelmi generáció leginkább a kulturális értékvtás tendenciájában érhető tetten, amennyiben ez valamilyen módon a fiatalok nagy többségére jellemző.

Bár jelen világunkra már Ulrich Beck kockázattársadalmi megközelítése nyomán gyakran hivatkoznak a bizonytalanságok individualizált koraként, Dan Woodman (2011) ausztrál szociológus nyomán úgy véljük, hogy noha az individualizáció valóban felértékeli az egyéni életstratégiákat, a bizonytalanságok kezelésében továbbra is nagy szerepe van a társadalmi háttérnek, a kibocsátó család szociokulturális és szocioökonómiai karakterének. A poszt-Covid időszak változási tendenciái tehát nem függetlenek a társadalmi esélyegyenlőtlenség múltbeli és jelenben tapasztalható jellegzetességeitől, így az állításunk szerint kialakuló új, mannheimi értelemben vett történelmi generáció minden korábbinál differenciáltabb, szegmentáltabb lehet.

Tanulmányunk első részében a generációs elméletek klasszikus és újabb felfogásait mutatjuk be, majd az általunk aszteroidahatásnak nevezett jelenség eredményeként bekövetkező esetleges változásokat vetjük fel röviden, a rendelkezésre álló ismeretekből hozott példákkal.

Generációs megközelítések

Klasszikus megközelítés

A történelmi generáció értelmezésének alapjait Mannheim Károly fogalmazta meg a hazai tudományos közéletben széles körben ismert, de nemzetközileg is sokat hivatkozott 1928-as írásában: *A nemzedékek problémájáról* (Mannheim 2000 [1928]). Mannheim tanulmányának lényege (erről lásd például Nagy-Kölcsey 2017, Somlai 2014, Szabó–Kiss 2013), hogy a történelmileg jelentős események fiatal (a személyiség rögzülésére nagy hatással lévő) korban történő egyidejű átélése lehetőséget teremt arra, hogy valamilyen közös kapcsolódás jöjjön létre közöttük: „közös sorsban” részesedjenek (Mannheim 2000 [1928]: 231). Egy generáció formálódása tehát azonosítható történelmi kontextushoz kötött, amely a generáció tagjait szimbolikus univerzumok⁵ közötti „vándorokká” teszi. Mannheim azonban ennél pontosabb képet ad, ugyanis azt is jelzi, hogy a közös sors nem mindenkire hat egyformán: az átélt élményeket másként dolgozhatják fel különböző társadalmi helyzetű csoportok.

5 Noha a „szimbolikus univerzumok” kifejezést az utóbbi időben szociálpszichológiai keretek között is használják, a kulturális milió sajátos (egyidejű, de különböző) értelmezéseinek vizsgálatára (lásd például Salvatore et al. 2018), mi a hagyományos fenomenológiai értelmében utalunk rá, amennyiben ezek „olyan különböző értelmi területeket integráló tradícióösszességek [...] amelyek az intézményes rendet szimbolikus totalitásként fedik be.” (Berger–Luckmann 1998 [1966]: 136) „A szimbolikus értelmi világ elrendezi a személyes tapasztalat subjektív értelmezéseit” (Berger–Luckmann 1998: 139).

A generáció fogalmát Mannheim alapján olyan kortárs csoportok összességéként értelmezhetjük, amelyet közös szocializáció, közös, jobbra közvetlen történelmi tapasztalatok, hatások formálnak élményközösséggé (*nemzedéki elhelyezkedés*) a társadalmi változások korában. A közös élményekről valamiféle közös generációs tudattartalom rögzül, azaz szocializációs folyamat révén hasonlóan fogják értelmezni a társadalmi változásokat (*nemzedéki összefüggés*). Ez a sorsközösség teszi lehetővé az egyének számára, hogy a generáció tagjai hasonlóan reagáljanak az eseményekre, történésekre és változásokra. Végül soron a generációvá válás egy „generációs identitás” (*nemzedéki egység*) kialakulását is lehetővé teszi.

A mannheimi nemzedéki elhelyezkedés az osztálykategóriához hasonló általános kategória, ami potenciális generációként (Bartels–Jackman 2014: 11) értelmezhető. Nem minden nemzedéki elhelyezkedés sűrűsödik tovább nemzedéki összefüggéssé, azaz válik belőle aktuális, tényleges, nemzedéki tudattal rendelkező generáció (Bartels–Jackman 2014: 11). Egy generáción belül akkor jön létre a generációs egység, vagyis generációs identitásközösség, amikor a generációk tagjai érzékelik saját közösen megélt tagságukat, és hasonlóan értelmezik azt. Nyilvánvalóan egy nemzedéki összefüggésen belül több nemzedéki egység élhet párhuzamos univerzumot.

A lazán egybekapcsolódó történelmi generáció összekapcsolódási pontjait a szakirodalom alapján be lehet azonosítani, ugyanakkor a modern történelemben csak ritkán adódnak olyan események, amelyek valódi, éles szakaszhatárt jelölnek ki a generációs elkülönítés szempontjából. Világosan látni kell, hogy elsősorban a külső környezet változásának hatására válik a potenciális kohorszból tényleges (történelmi) generáció, éppen ezért éri gyakran kritika a 20. század végétől egyre népszerűbbé váló generációelméleteket: hiszen olykor közel sem egyértelműen beazonosítható változásokat tételeztek fel a generációk képződésének alapjaként, ráadásul a legfeljebb élményközösséggéként regisztrálható életkori csoportokat homogénnek írták le, identitásközösségként mutatták be.

A generáció tehát Mannheim eredeti szövege szerint is ennél jóval általánosabb fogalom, amelyen belül megférnek egymással különféle beállítódások, nézetek, ideológiák és struktúrák (ahogy Mannheim fogalmaz, „elhelyezkedések”), amelyek nem szükségszerűen (sőt, az esetek többségében nem is) szerveződnek tényleges közösségeké. Ennek oka, hogy a nemzedéki elhelyezkedés „teljességgel kizárja az átélés, a gondolkodás, az érzés, a cselekvés lehetséges módozatainak nagy részét, és az egyéniség megnyilvánulásainak játékerét bizonyos, jól körülhatárolt lehetőségekre korlátozza. [...] Pozitív értelemben minden elhelyezkedésben benne rejlik bizonyos magatartás-, érzés- és gondolkodásmódok tendenciája, amelyet az elhelyezkedés súlyából kiinduló szociológus megértően megragadhat” (Mannheim 2000 [1928]: 218).

A klasszikus szerző alapján a generációk azonosításánál az elhelyezkedések társadalmi és történelmi újdonságait érdemes vizsgálni, amelyek előbb kialakulnak, majd később hagyománnyá szilárdulnak. Ebben a folyamatban Mannheim a kultúrának tulajdonít különös jelentőséget (Mannheim 2000 [1928]: 220). Egész pontosan

san a kultúrahordozók változásának, a kulturális javak feldolgozásának, átadásának és átörökítésének, valamint továbbfejlesztésének formáit, módjait emeli ki. Úgy véljük, hogy a mannheimi örökség méltatlanul alulértékelt egyik kulcsgondolata az a hármasság, amely megvilágítja a szellemi tartalmak hozzáféréseinek módját: „ahol ugyanazokat a szellemi tartalmakat kínálják, vagy ahol azokhoz mindenki »hozzáférhet«, még ott is mindig többé-kevésbé meghatározott irányt vesz ez a bizonyos »hozzáférés«, vagyis az odafordulás, a feldolgozás, a továbbfejlesztés módja” (Mannheim 2000 [1928]: 219). Azt érdemes tehát vizsgálni, hogy a kultúraváltásnak milyen új *odafordulási, feldolgozási és továbbfejlesztési* formái lehetségesek életkori sajátosságok alapján.

Noha Mannheim nem definiálja ezeket a fogalmakat, a generációkutatások szempontjából kulcsfontosságú lehet a három mozzanat értelmezése.

1. Odaforduláson a következőkben a történelmi eseménynek való közvetlen kitettséget értjük, amely tényleges hatással bír az érintettek gondolkodására és viselkedésére.
2. A feldolgozás, megközelítésünk szerint, mindennek a (spontán és tudatos) beépítése az egyéni attitűdökbe: a társas környezet és az egyéni pozíció értelmezésébe, míg
3. a továbbfejlesztés a jelenségek közösségi értelmezését jelentheti, amely az identitásközösségek spontán helyzeteiben és/vagy a kultúratermelés és -fogyasztás színterein mehet végbe.

A generáció kialakulásának, létrejöttének kulcsa tehát, az, hogy a formatív évek⁶ alatt a fiatalok részesülnek-e kulturális változási tendenciában; ezt közvetlen formában élék-e meg, valamint hogy a „milió hatására”⁷ beivódik-e, tudattalanul részévé válik-e az egyén mindennapi életének valami új, a korábbi normalitáson túli változási tendencia. Ez lesz ugyanis az új „generáció természetes világképe”, vagyis az új normalitás meghatározó odafordulási, feldolgozási és továbbfejlesztési technológiája. A megújuló társadalomban a kultúrateremtést és a kultúrafelhalmozást nem ugyanazok az egyének fogják megvalósítani, akik eddig azt hordozták, hanem az „újszerű megközelítéseket” hordozók. Minél erőteljesebb a nemzedékváltás, potenciálisan annál radikálisabb lesz a kulturális váltás, mert a beállítódás megváltozása új hordozókon keresztül megy végbe.

A generációs elméletek kortárs kritikái és neo-mannheimiánus megközelítései

A kortárs tudományos diskurzusokban a generáció fogalma éppúgy gyakran megjelenik, mint annak kritikája. A népszerű és hivatkozott elméletek egy részére a kö-

6 „az élet tudattalan állományának [...] formálódása” (Mannheim 2000 [1928]: 227). Bár Mannheim maga nem használja a formatív évek kifejezést, a szakirodalomban rutinszerűen utalnak ezzel a tudat megszilárdulásának időszakára (lásd például McCourt 2012, Spéder 2019).

7 Bár ez szokatlanul hathat, de Mannheim 1928-ban használja, és pontosan a jelenlegi jelentésének megfelelően használja a millió fogalmát (227).

vetkezőkben ún. betűgenerációkként fogunk utalni. Ezzel a fogalommal azokra a kevésbé tudományos, inkább tudománynépszerűsítő elméletekre utalunk, amelyek jellemzően amerikai súlyponttal vagy hivatkozási kerettel előszeretettel azonosítják betűkkel (X-től az α -ig) a vélt generációkat. Ezen elméletek tehát egy szükség-szerű rendszeres, periodikus váltást feltételeznek, amely feltételezést már a 1980-as években élesen és megalapozottan kritizálta Hans Jaeger (1985).

A kortárs generációs elméleteket érő kritikák jellemzően négy (egymással gyakran összefüggő, átfedő) szempontrendszer mentén kategorizálhatók:

1. *Technicizálás, technológiai determinizmus*: a társadalmi-kulturális háttér egyetlen vonatkozásának, a technikai-technológiai fejlődésnek a kiemelése a generációk meghatározásában és leírásában (például Marc Prensky [2001] elmélete a digitális bennszülöttekről) – látványos, hogy ez a megközelítés mennyire elszakad a mannheimi gondolatától, amely a történeti-társadalmi kontextus komplexitását hangsúlyozza.
2. *Módszertani megalapozatlanság*: az elméletek szelektív vagy anekdotikus adatokkal való alátámasztása (például McCrindle 2014). A generációs elméletekkel kapcsolatos módszertani jellegű kritikák azok megalapozatlanságára helyezik a hangsúlyt: eszerint a valós kép egyszerűen nincs fedésben a mainstream diskurzusok elméleti tartalmával. Gyakori, hogy a generációs diskurzusok leginkább a középosztálybeliek (legfeljebb a középosztálybeli fiatalok) jellemzőit írják le (Shaw 2020).
3. *Generacionalizmus*: ez a generációk túláltalánosító, horoszkópszerű leírását jelenti a szükségszerű belső differenciáltság figyelembevétele nélkül (lásd Rauvola et al. 2019).
4. *Szükségszerű ciklikusság*: annak a feltételezése, hogy meghatározott időközönként (a történelmi-kulturális kontextustól függetlenül is) szükségszerű generációváltás történik (például Strauss–Howe 1991).

A generációkról alkotott tudományos diskurzusoknak két, többé-kevésbé ellentmondó ága rajzolódott ki az ezredforduló után. Vannak törekvések a generációk klasszikus (elsősorban mannheimi) értelmének megőrzésére (Woodman–Bennett 2015, Woodman 2011), és vannak ezzel párhuzamosan azt átértelmező törekvések is, melyek elsősorban a generációk diszkurzív felépítésében látják azok identitásképző erejét, és azon túl inkább analitikus kategóriaként tekintenek rájuk (Purhonen 2016). Mindenképpen említésre érdemes megközelítés Henk Becker holland szociológusé, aki a generáció fogalmának használhatósága érdekében egyszerűen kivette a generációs identitás szempontját a meghatározó elemek közül (Becker elméletéről részletesebben lásd Demeter–Déri 2019).

A generáció fogalmának kortárs, a mannheimi kereteket és a jelen tendenciákat egyaránt figyelembe vevő megközelítése egy, a társadalmi struktúrát és az ágencia⁸ problémáit összeegyeztetni próbáló kísérlet lehet. Az elsősorban, de nem kizárólagosan az ifjúság helyzetének értelmezésével foglalkozó szociológiai irányt ifjúsági tanulmányok (*youth studies*) gyűjtőnéven emlegethetjük, amelyek sokáig „ikervágányokon” (*twin tracks*) futottak (lásd például Woodman–Bennett 2015), azaz az ifjúságot vagy az átmenetiséget, vagy (szub)kulturalitás terén értelmezték (Talbert–Lesko 2014: 40). Az ifjúság sajátos (szub)kulturális jellemzőkkel leírható társadalmi csoportként való szemlélete a kultúrakutatást állítja középpontba, 20. századi elméletei az ifjúságot általában a fennálló renddel szembeni ellenállás kreatív kifejezőjeként jelenítik meg. Ezzel szemben az „átmenetiség” elméletei a társadalom különböző struktúráinak, intézményeinek (iskola, munka) és az életrészek közötti átmenetek problematikáját állítják a kutatásaik középpontjába (Woodman és Bennett 2015).

Úgy véljük, hogy a generációs megközelítéshez leginkább az ikervágányok összeegyeztetésére van szükség, amelyhez az ún. kritikai ifjúsági tanulmányok⁹ elméleti keretei jó kiindulópontot nyújthatnak. Ezen megközelítésben az ifjúság „cselekvés, egy performatív kategória, egy identitás, ami a testünkön és önérzetünkön keresztül jön létre és egyben létrehozza azokat; – egy ellentmondásos, fluid, változó, többszörös, összetett, stilizált és folyamatosan alakuló kategória. Több mint egy átmeneti, függő és korszpecifikus kategória. [...] A fiatalság kontextusa nagyban összefügg azzal, hogyan működnek a hatalom ágensei, és mindez hogyan befolyásolja a fiatal nőket és férfiakat” (Ibrahim 2014: xvi).

A kritikai ifjúsági tanulmányok nézőpontjának fontos eleme – a generációs elméletekhez hasonlóan – a hangsúlyos különbségtétel a fiatalok élete, illetve a társadalmi diskurzusok, kulturális gyakorlatok és politikai intézkedések által kijelölt kategóriák és reprezentációk között (Quijada Cerecer et al. 2013). Noha a kritikai ifjúsági tanulmányok nézőpontja ez alapján is láthatóan a kultúrák vágányához tartozik, a fiatalok ágenciájának figyelembevételéhez elengedhetetlen. Wyn és White (2015) a vágányok összeegyeztetésére tett kísérletben a valahová tartozást (*belonging*) ajánlják értelmezési keretként „annak feltérképezésére, hogyan tudnak a fiatalok jól lenni, miközben a változó időkben és körülmények között saját életüket vezetik, valamint az őket érő lehetőségek és korlátok keretezésére, a haladási pályáik és a jelenleg alkalmazott stratégiáik megértésére” (Wyn és White 2015: 39).

Ebből indult ki az ausztrál ifjúságszociológus, Dan Woodman és a köré csoporszerűsítő szerzők (így a fent idézett Wyn–White szerzőpáros), akik az utóbbi években

8 „Ágencián a cselekvő és akarattal rendelkező szubjektum azon képességét értjük, hogy a fennálló társadalmi és társas struktúrákon belül élni tud a választás lehetőségével, azaz képes másként is cselekedni.” (Rosengren 2004: 79) Struktúra és ágencia egymáshoz való viszonyának kérdéseit azt vetik fel, hogy „a társadalom határozza meg az egyének gondolatait és tetteit, vagy az egyének határozzák meg az intézmények jellegét” (Bene 2013: 27).

9 A kritikai ifjúsági tanulmányok (Critical Youth Studies) fogalma mellett a nagyon hasonló megközelítéssel bíró New Childhood Studies is megtalálható a tudományos közbeszédben (Best 2007), de a pontosabb megnevezés és a szélesebb körű elterjedés miatt a továbbiakban az előbbi használata tűnik jobb választásnak.

egyre inkább a mannheimi eredeti generációfogalomhoz való visszatérésben látják a két ikervágány, a struktúra és az ágencia áthidalásának eszközét. Woodman a generációk szociológiai megközelítése során arra épít, hogy bár a fiatalok tapasztalatai kulcsfontosságúak, az ifjúság és a generáció koncepciói csak egymással relációban érthetők meg, azaz „az egyenlőtlenség nem választható el a társadalmi változásoktól” (Woodman 2020: 42). Ez a megközelítés épp a kulturális változásokat és az ifjúsági átmeneteket kapcsolja össze, elkerülve azt a csapdát, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket folytonosnak és megkerülhetetlennek tekintsük. Woodman kutatásai rámutatnak, hogy a generációk kialakulása során az osztály- és nemi egyenlőtlenségek a változó külső körülmények között újra és újra kialakulnak és újraalkotódnak.

A fentiekkel összhangban úgy véljük, a generációkkal kapcsolatos klasszikus szociológiai irodalmak (különösen Mannheim meghatározó tanulmánya), illetve a neomannheimianus megközelítés jó kiindulópontot nyújt a kortárs tendenciák értelmezéséhez.

1. táblázat: A generációk fogalma háromféle kortárs (a betűgenerációs megközelítéseket árnyaló/vitató) megközelítésének kapcsolódása a generációs szerveződés különböző formáihoz

Saját terminológiai triádunk	Diszkurzív konstrukció (S. Purhonen)	„Üres elmélet” (H. Becker)	Az ikervágányok áthidalása (D. Woodman)
Élményközösség	Nincsen objektív, „természetes” háttér, a generációk diszkurzív konstrukciók.	A generációk a diszkontinuuus (megszakított) makrováltozás viselkedésbeli hatásai.	Mannheimi alapok (közösen átélt történelmi események a formatív években), de az attitűdök helyett a változó társadalmi téren (mezőn) és az ahhoz való viszonyuláson a hangsúly.
Generációs tudat	Az értelmezők hatalma, illetve a hatalommal rendelkezők értelmezése révén jelennek meg erre vonatkozó képzetek (Purhonen 2016: 176).	Hangsúly a generációkon belüli társadalmi-gazdasági fragmentáltságon (Becker 2008:116).	A kategoriális megközelítés helyett nagyobb hangsúly a relacionálison: „a fiatalok életeiben lévő megosztottságra a generációk közötti különbségek és kapcsolatok összefüggésében kell odafigyelni” (Woodman 2020: 42).
Generációs identitás	A közbeszéd (public discourse) visszahatásaként alakulhat ki.	Nem szempont – a generáció a viselkedésre gyakorolt hatásban értelmeződik. A diszkurzusok Becker által is kiemelt szerepe az intézményesülésre: társadalmi jelentés- és értelemtulajdonításra vonatkozik.	Nagyobb hangsúly az egyéni ágencián: miképp reagálnak a fiatalok a generációs kontextusra, és miképp alakítják azt (Woodman 2020: 39).

Forrás: saját szerkesztés

Összességében a *generációs elhelyezkedést* a társadalmi egyenlőtlenségek rendszer-szintű vizsgálatával összefüggésben érdemes elemezni, amely különösen fontos kiindulópontokat jelent a generációképző eseményeknek, és főként azok hatásának a megértésében. Ha ugyanis létrejön egy *élményközösséget* eredményező történeti mozzanat, és ez valóban létrehoz egy aktuális generációt (*nemzedéki összefüggés*), akkor a *nemzedéki egységeket*, azok mozgásterét, céljait és önképét a társadalmi struktúra kontextusában lehet értelmezni.

A klasszikus és kortárs generációs elméletek bemutatását követően a poszt-Covid időszak előtt álló kihívásokat mutatjuk be.

Az aszteroidahatás következményei

A kétpólusú világrend megszűnését követő időszakban léteztek olyan ún. *mikrogeneráció-képző események*, amelyek két generáció közötti átmeneti időszakban jöttek létre, és amelyek generációfejlődést indukálhattak.¹⁰ Ilyen volt például az online lét hármassá válása (a szélessávú internetelérés, a közösségi oldalak és a mobiltechnológiák forradalma – lásd Rainie–Wellman 2012) vagy egy konkrét esemény, mint 2001. szeptember 11. Ezen események mégsem alakítottak ki önálló generációkat, vagyis nem jött létre az aktuális generációból potenciális generáció (Bartels–Jackman 2014). A klasszikus szerzők művei alapján Szabó szerint (2020b) három fő szempontot érdemes vizsgálni ahhoz, hogy megállapítsuk, hosszú távon érezhető, valódi változásokat okoz-e egy esemény, azaz külső, exogén sokkhatás érvényesül-e (Illés et al. 2020), amely olyan mértékben változtatja meg a körülményeket, hogy alapvető változásokat okoz a fiatalok formatív, fogékony éveiben. Azt érdemes tehát megvizsgálni, hogy a *normalitás* megváltozik-e, legyen szó kulturális, habituális, életmódbeli, vagy gondolkodásbeli változásokról. E három szempont a generációs elhelyezkedést előidéző esemény, a generációs tudat eredményeként a társadalom és azon belül a fiatalok reakciója, valamint az események és változások feldolgozásának módja.

Azt állítjuk, hogy a koronavírus-járvány és az azzal együtt járó lezárások és szociális szeparáció egy kataklizmatikus esemény, külső, exogén sokk, amelyet érdemes aszteroidahatásként definiálni. Az aszteroidahatást úgy határozhatjuk meg a társadalomtudományokban, mint a csillagászatban: a becsapódó aszteroida megváltoztathatja az adott bolygó röppályáját, elmozdítja a világ korábbi folyását, megváltoztatja az élet korábbi feltételeit (de: nem mindenre és mindenkire hat ugyanúgy). A világgárvány nemcsak lokálisan vagy nemzeti szinten hoz létre mikrogenerációt, hanem globális, nemzetek feletti jelentősége van, így tényleges generációképző hatásúként írható le, amelynek a poszt-Covid időszakban látványos, kézzelfogható következményei lehetnek.

10 A mikrogeneráció, noha a kortárs generációs irodalomban egyre elterjedtebb fogalom, viszonylag friss, és pontos jelentése még nem rögzült. A legnagyobb hatású megközelítés (Taylor 2018) a ciklikus generációk közötti átmenetként értelmezi.

A pandémia ugyanis, egyrészt, érdemben változtatta meg a társadalmi szokásokat, azaz a kulturális értelemben vett normalitást, másrészt olyan traumatikus folyamatokat indíthatott el (például elmagányosodás, szorongás, társadalmi feszültség, más anomikus folyamatok felerősödése, esélyegyenlőtlenségi problémák drámai kitüremkedése), amelyeknek hosszú távú hatásai vannak az egész társadalomra, de leginkább a fiatalokra. Az aszteroidahatás példájánál maradva, makro-, mezo- és mikroszinten is röppályamódosulás következik be a társadalom különböző szintjein, és jelentősen, döntő módon hat a fiatalok életmódjára, életvilágára és gondolkodásmódjára. Tehát nem közvetlenül a Covidnak mint egészségügyi problémának tulajdonítunk jelentőséget, hanem a pandémia időszakában átélt eseményeknek, változásoknak, átalakulásoknak. Az aszteroidahatás további tudományos értelmezésében éppen ezért fontos szerepet játszhat Jürgen Habermas társadalomelmélete: egyrészt több, a vírushelyzetet kísérő (egyre többször tudományosan is alátámasztott) tapasztalat utal az életvilág kulturális újratermelődésének zavaraira (különösen a szocializációs folyamat zavaraira, az elidegenülésre láthatunk mikroszintű példákat – a fiatalok jelentősebb pszichés kitettséget pedig kutatási eredmények is alátámasztják, lásd például Davillas–Jones 2020), másrészt a rendszerszintű tendenciák vizsgálatánál is releváns lehet az életvilág rendszer általi gyarmatosításának szempontja (Habermas 2011 [1981]). Noha a hatalmi folyamatok életvilágot alakító szerepét jelenleg inkább diskurzuselméleti keretek között érdemes értelmezni, a kialakult helyzet a politikatudomány számára releváns rendszerszintű problémákra hívja fel a figyelmet (ennek első hazai interpretációjáról lásd Böcskei–Szabó 2020).

A struktúra és ágencia problémájára reflektálva úgy véljük, hogy ezek a társadalmi, sőt globális változások nem azonos mértékben érintik a fiatalok egyes rétegeit. Az aszteroidát így egy strukturális hatásként írhatjuk le, amely hatással van az ágenciális folyamatokra, ezek a hatások azonban nem ugyanolyan kimeneteket eredményeznek. Woodman (2020) nézeteivel egyetértve túl kell lépni a középosztályi szemléletmódon, és érdemes felismerni, hogy a változások az ifjúsági társadalom minden szegmensét érinthették, ugyanakkor nem azonos módon. Azok a változások, amelyek a pandémia időszakában bekövetkeztek, és amelyek a poszt-Covid időszak legfontosabb társadalmi kihívásait jelentik, az alsó társadalmi osztályok leszakadását még drámaibbá tehetnék, a deprivált fiatalok helyzetét pedig hosszú távon meghatározhatták. A felső középosztály fiataljait ugyanakkor nem rendszer-, hanem egyéni szinten érinthette a változás, azaz lehettek olyan fiatalok, akik társadalmi életesélyeiket (lásd például Ferge 2002) tekintve nem különösebben érintettek, kulturális szokásrendszerüket, identitásukat és mentális egészségüket azonban befolyásolhatta az aszteroidahatás (az egyéni szintű érintettség persze nem csak körükben vizsgálható).

Más irányból, de Fekete Mariann és Nagy Ádám (2020), illetve Fekete (2021) szintén a pandémiás időszak fiatalokra gyakorolt eltérő hatásait elemzi. Véleményük szerint klímák és karanténok a pandémiára adott társadalmi válaszok két különböző típusát jelenítik meg. Egyrészt társadalmi elzárkózást és a társadalom-

ból való egyfajta kivonulást, másrészt a válságjelenségekre adott harcos ellenreakciót. A szerzőpáros úgy véli, hogy „a klíma- és karanténhelyzet fogja a korosztályt [a Z-generáció] valódi generációvá konstruálni.” Fekete Mariann 2021-ben (kifejezetten az *ifjúság mint átmenet* nézőpontból) a pandémiát a fiatalok sebezhetőségét jelentősen növelő hatásként írja le, illetve, egyebek mellett, a családi kapcsolatok jelentőségének és sűrűségének emelkedését és a kortárs kapcsolatok csökkenését tapasztalja egy egyetemi hallgatókon felvett vizsgálat eredményei alapján.

Abban azonban minden szerző egyetért, hogy a járvány (hasonlatunknál maradvány az aszteroida) megváltoztatja a világ menetét, a Covid előtt és a Covid utáni időszak más világot jelent, generációs elhelyezkedést létrehozó jelentőségét senki sem vitatja.

Az alábbiakban röviden összegezzük azokat a lehetséges változásokat, amelyek – elsősorban – a fiatalok életében hosszú távon meghatározóak lehetnek a koronavírus-járvány következményeként. Örkény (2020) alapján érdemes makro-, mezo- és mikroszinten vizsgálni, hogy a Covid hogyan hatott a fiatalok élet- és gondolkodásmódjára, vagy éppen a kulturális hagyományaira. Azokat a tényezőket érdemes kiemelni, amelyek nyomot hagyhattak a fiatalokon, azaz a poszt-Covid időszakban is jelentőségük lehet. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az alábbi feltáró jellegű vizsgálati eredmények szükségszerűen példálózó jellegűek, a változási tendenciák irányait, és nem a változások végeredményeit mutathatják be.

A kulturális szokások átalakulása – utazás, turizmus és kulturális transzferek

Mint jeleztük, a kulturális váltás generációképző szerepének már Mannheim is kiemelkedő jelentőséget tulajdonított, így a pandémia hatásainak vizsgálata terén is érdemes ezt a területet kiemelten vizsgálni. Mannheim fogalmával élve az odafordulás időszakában vagyunk, vagyis a történelmi eseménynek való kitettség jelenleg is zajlik, ezért a feldolgozást, ami a hatások belsővé tételét jelenti, még csak korlátozottan lehet vizsgálni.

A fentieket figyelembe véve is kijelenthető, hogy a szimbolikus univerzum átalakulásának egy kiemelten fontos eleme a generációs transzferek, értékek, szokások (rituálék, eljárási módok, skillek) változása. Az intergenerációs kulturális transzfereket Bauer (2019) nyomán úgy lehet meghatározni, mint „kölsönös, egymásra ható értékátadást, amely befolyásolja az egyén érdeklődését, érzékelését és érzékenységét” (Bauer 2019: 44). Nyilvánvaló, hogy a karanténidőszak ezekre hatással lehetett, de egyelőre elsősorban sajtóhírek és -beszámolók nyomán láthatjuk az átalakuló-bezáródó szokásrendszer és rituális rend jeleit és hatásait. Ezek többek között beszámolnak:

- a diákok magasabb stressz-szintjéről (ezt kisebb volumenű tudományos kutatások is alátámasztják – lásd például Kecojevic et al. 2020) és

elszigeteltségéről (*disconnect*), a tandíjfizetéssel és lakhatással kapcsolatos költségek fedezésének növekvő bizonytalanságáról,¹¹

- a vizsgák megünneplésének ellehetetlenüléséről,¹² és ezzel összefüggésben, de tágabb értelemben a felnőtté válás rítusainak (*rite of passage*) általánosabb hanyatlásáról (bankettekől a szerenádokon keresztül a ballagásokig vagy az érettségikig),¹³
- a közösségi integráció nehézségéről, a „beavató szertartások” elmaradásáról (amelyek aztán az iskolai lemorzsolódásra is hatással lehetnek);¹⁴
- a párkapcsolatok és szexuális kapcsolatok kialakítása lehetőségeinek visszaeséséről,¹⁵
- a megfigyeltség további erősödéséről és érzékeltetőbbé válásáról¹⁶ – a panoptikus jellegű felügyelő (*surveillance*) hatalom, illetve az önszabályozás (*self-regulation*) mechanizmusa mint a társadalmi ellenőrzés a pandémia hatására tovább erősödő és legitimációt kapó eszközei már a szakirodalom egyik meghatározó témájává vált (lásd például Couch et al. 2020: 813).

A kulturális szokásrendszer kényszerű átalakulásának jól vizsgálható példája a térbeli mobilitási lehetőségek korlátozódása, már csak azért is, mert a változások makro- (a nemzetközi közlekedés globális visszaesése), mezo- (a közösségi közlekedés szabály- és normarendszerének átalakulása) és mikroszinten (a közlekedési módokkal szembeni bizalom) is értelmezhetők. A 2020 előtti normalitás része volt a nyitott, határok nélküli „globális” világréteg, ahol az utazást elsősorban anyagi determinizmusok befolyásolták. A fiatalok számára az utazás természetes tényezőként funkcionált: határokat átlépni, közúton, vízen és levegőben közlekedni két vagy több ország között a mindennapi életmód szerves része volt. Az pedig, hogy két település közötti mozgást bárki korlátozhatná, egyszerűen elképzelhetetlennek tűnt.

2020-ban és 2021-ben a nemzetközi, és olykor a nemzeti határokon belüli utazás is rendkívüli, külső tényezők által korlátozottá vált: a késő modernitás egyik kulcseleme (Örkény 2020), az utazási szabadság, az utazás lehetősége, kikerült a fiatalok szokásos életvezetéséből. Noha ezek a változások valószínűleg nem lesznek olyan tartósak, és nem annyira tekinthetők ifjúsági specifikumnak, e tendenciák már most is jól vizsgálhatók, és esetleges hosszabb távú hatásait tekintve különösen fontos szempont lehet a fiatalok szokásrendszerének és attitűdjeinek értelmezése. Ugyan 2021 nyaratól az utazás a megelőző időszakhoz képest szabadabb lehet, de még a járványhelyzetet legsikeresebben visszaszorító országokban is feltételekhez

11 <https://www.bestcolleges.com/blog/covid-19-student-interview/>

12 <https://www.bbc.com/news/education-53699923>

13 <https://theconversation.com/no-festivals-no-schoolies-young-people-are-missing-out-on-vital-rites-of-passage-during-covid-145097>

14 <https://www.chronicle.com/article/meet-covid-19s-freshman-class>

15 <https://www.independent.co.uk/life-style/love-sex/coronavirus-university-freshers-week-sex-halls-lockdown-b484713.html>

16 <https://www.edinburghnews.scotsman.com/news/people/edinburgh-university-freshers-living-prison-conditions-due-strict-coronavirus-measures-2977792>

kötött maradt a nemzetközi (különösen a turisztikai célú) utazás, ami az egyéni élethelyzetten túli tényezőktől való függőséget hosszabb távon is fenntartja.

Ennek az állításnak az alátámasztására egy 2020 folyamán készített fókuszcsoportos vizsgálat vonatkozó eredményeit mutatjuk be.¹⁷ Ezek szerint a közlekedési szokások alapvető változást mutattak Magyarországon. Az alábbi táblázat tanulságai szerint a pandémia hónapjai egyszerűen kiürítették a városokat, és a korábbi természetes nemzetközi utazási desztinációt Magyarországra szűkítették. A fiatalok több mint öttizede egyáltalán nem utazott, és alig egytizedük utazott belföldön és külföldön egyaránt.

2. táblázat: Közlekedési és turisztikai fókuszcsoportos beszélgetések főbb eredményei

Témakör	Főbb tanulságok	Kapcsolódó idézetek
Közlekedési szokások a vírushelyzetben	A vírushelyzet aktuális hatásaiban szinte mindenki érzékelte a forgalom csökkenését és a tömegközlekedési eszközök kiürülését.	„Mintha kihalt volna a város.” (Pécs)
	Több alanyunk is jelezte, hogy mobilitása a vírushelyzet miatt jelentősen visszaesett/megváltozott, a munkavállalóknál gyakran a home office, az idősebbeknél a fokozott óvatosság volt ennek tipikus oka.	„Ha van választásom, akkor inkább mondjuk, autómegosztóval megyek, mert akkor tudom, hogy ott biztos nem fognak a nyakamba hányni. Igen, szerintem már rájöttetek, hogy én könnyen parázok dolgoktól, úgyhogy inkább ezt választom, ha lehet.” (Budapest)
Turizmus	Ideiglenes kellemetlenség percepciója, aminek nem lesz jelentősebb tartós hatása	„Akinek pénze lesz, az ugyanúgy megy, mint eddig. Akinek meg nem, az ugyanúgy marad a seggén, mint eddig. Ennyi!” (Debrecen)
	A belföldi turizmus jelentősége növekedésének percepciója – abban azonban nem volt konszenzus, mennyire lesz mindez tartós.	„Bármivel beszéltem azért mindenki azt mondta, hogy jó, jó, szép nagyon Magyarország, meg én is aláírom, gyönyörű helyei vannak, de azért a tenger az tenger, és csak külföldre akar menni, mert egy Colosseumot nem lehet idehozni.” (Debrecen)
	Idősebb alanyaink a vírushelyzetre tekintettel egyértelműen tartózkodtak a nagyobb külföldi utaktól.	„Hát mentem volna már idén, de úgy gondolom, hogy idén mindenkinek kellene ülni itthon a saját országában.” (Budapest 1)

Forrás: Miskolczi et al. 2021, a KTI SKK engedélyével

17 A kutatást a Közlekedéstudományi Intézet Stratégiai, Kutatás-Fejlesztési és Innovációs Igazgatóság Stratégiai és Koordinációs Központjának Társadalomtudományi Kutatócsoportja vette fel 2020 júliusában. A kutatás kvalitatív fázisában hat, egyenként négyfős fókuszcsoport készült három városban (Budapest, Debrecen, Pécs). Az eredményekről lásd Miskolczi et al. 2021. Az adatbázist a KTI SKK engedélyével használtuk fel.

A kvalitatív eredmények terén erősen kitapintható volt a régi szimbolikus univerzumba való kapaszkodás narratívája (különösen a szabadidős, kulturális szokások terén), a turisztikai szokások alakulásának hosszabb távú hatásait pedig egyelőre nehéz megjósolni, a külföldi utak iránti felfokozott várakozás ugyanúgy vezethet változásokhoz, mint a belföldi turizmusban rejlő lehetőségek szükségszerű felfedezése. Egy azonban bizonyos: a globális világ könnyen átjárható határainak lezárulása sok középosztálybeli fiatal számára jelenhetett meg közvetlen tapasztalatként, míg a hétköznapi mobilitás visszaesését, a tömegközlekedésben való részvétel normatív rendjének változásait minden iskolás és egyetemista fiatal tapasztalhatta.¹⁸

Esélyegyenlőtlenségek

A pandémiás helyzettel kapcsolatosan a szociológusok által nemzetközileg is talán legtöbbet kutatott téma mindennek a társadalmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatása. Plauzibilis elméleti magyarázatokat is könnyű találni, miként járulhat hozzá negatívan a vírushelyzet az anyagi-gazdasági egyenlőtlenségekhez, az oktatási, a digitális, vagy éppen a nemek közötti egyenlőtlenségek növekedéséhez, miként érinthetik különösen hátrányosan az egészségügyi, munkaerőpiaci kockázatok, a távoktatás, a kényszerű bezártság és számos egyéb jellemző az amúgy is rosszabb helyzetben élő társadalmi csoportokat. Ezek mellett azonban egyre több empirikus adat is igazolja a feltételezéseket. A magyarországi helyzetről lásd például Fodor et al. (2020), akik a gazdasági és a nemek közötti egyenlőtlenségek bizonyos vonatkozásainak növekedését regisztrálták (különösen a munkaerőpiacon), és a gyerekek tanulásának támogatási lehetőségei terén is jelentős esélykülönbségeket mértek társadalmi státusz szerint. Összességében Magyarországon a számítások szerint a fiatalok 25 százaléka kimaradhatott a digitális oktatási szisztémából oly módon, hogy a felzárkóztatásukra és visszaintegrációjukra vajmi kevés esély mutatkozik (Kiss Hubert–Keller 2020, Kende et al. 2021).

Az egyes társadalmi rétegek között a pandémia előtt meglévő társadalmi esélykülönbségek igen jelentős mértékben felerősödtek 2020–2021 folyamán, de természetesen a fizikai életesélyek (Ferge 2002) terén is egyértelműek a társadalmi különbségek (lásd például Chen–Wang 2021). Az ENSZ jelentése szerint a Covid19-járvány a történelem legnagyobb zavarát okozta az oktatási rendszerben (ENSZ 2020). Az iskolák bezárása a világ diákpulációjának 94, az alacsony és közepes jövedelmű országokban pedig akár 99 százalékát is érintette. A jelentés szerint világszinten körülbelül 23,8 millió gyermek és fiatal (az általános iskolától a felső tagozatig) a járvány gazdasági hatása miatt lemorzsolódhatott, vagy nem jut iskolához 2021 folyamán. A távolléti oktatás még az olyan internetes infrastruktúrát tekintve jól ellátott országban, mint Hollandia vagy Németország, is komoly károkat okozott,

¹⁸ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az utazási korlátozások épp a deprivált rétegeket érinthették a legkevésbé. Azzal, hogy például nem kellett iskolába járni, helyzetük ezen, és kizárólag ezen a téren talán még könnyebbé is vált.

felerősítette, és könnyen elképzelhető, hogy végzetesen behozhatatlanná tette a társadalmi rétegek közötti esélykülönbségeket (Grewenig et al. 2020).

Az egyenlőtlenségek mérsékeltebb hatását találta egy dán adatelemzés, ahol egy viszonylag széles körben használt olvasóapplikáció felhasználói szokásait vizsgálták negyedik és ötödikes (11–12 év körüli) diákok körében, és azt találták, hogy az alacsonyabb státuszú szülők gyerekei az otthoni iskoláztatás időszaka alatt kevesebbet olvastak, mint a jobb helyzetűek. Bár a szerzők itt az eredeti olvasási szokások visszaállását találták a szigorú karanténidő végével, a kiesett időszak önmagában hozzájárulhat az egyenlőtlenségek növekedéséhez, és szintén illusztrálja a kulturális szokásrendszerek vizsgálatának kulcsszerepét (Reimer et al. 2021). A digitális egyenlőtlenségek alakulását elemezve a téma ismert kutatói által egy, az Egyesült Államokra reprezentatív, 2020 április–májusában felvett kérdőíves kutatás eredményei szerint a digitális kapcsolattartásra való átállás is sikeresebb volt a társas és digitális erőforrásokkal jobban ellátottaknál: „a nagyobb társadalmi-gazdasági és digitális kiváltságokkal rendelkező emberek nagyobb eséllyel növelték digitális kommunikációjukat, és kisebb eséllyel csökkentették azt” (Nguyen et al. 2021: 8).

A vírushelyzet percepciója

A Mannheim által említett „odafordulás” időszakának fontos lenyomata az, ahogy a társadalom tagjai, köztük a fiatalok, érzékelik az aszteroidahatást és annak következményeit. E hatások leírására a témában készült survey-vizsgálatok megfelelő eszközként alkalmazhatók. Tanulmányunkban három, egymástól független kérdőíves kutatás eredményét mutatjuk be.

A fiatalok helyzetével összefüggésben, mint láthattuk, az oktatási egyenlőtlenségekkel kapcsolatban áll rendelkezésre a legtöbb adat, de egy 2021-es ezerfős, reprezentatív adatfelvételtől (lásd Bíró-Nagy–Szászi 2021) akár a Covid szokásokat befolyásoló hatásaira is következtethetünk.¹⁹ A Covid hosszú távú következményeként a fiatalok éppúgy, mint az idősebbek, fenn kívánnak tartani néhány korábban nehezen elképzelhetőnek tűnő intézkedést. Rendkívül népszerű volt például az a javaslat, amely szerint az üzleteknek továbbra is kötelezően kézfertőtlenítő pontokat kellene kitennie. Bár a maszkviselési általános kötelezettségét kevesebben támogatták, egyes időszakokban, például influenzajárvány, a jövőben is támogatnák azt, úgy a tömegközlekedésen, mint a boltokban.

Egy másik 2021 tavaszi kutatás, amely a Közép-Európai Egyetem²⁰ és a TK Politikatudományi Intézet²¹ együttműködésében készült, a szubjektív jóllét elemeit is vizsgálta a Covid-járvány vonatkozásában.

19 Miután a percepció, az attitűdök csak mikroszinten vizsgálhatók, ezért a magyar kontextust vizsgáljuk a rendelkezésre álló adatok tükrében.

20 CEU Central European University Private University Grant 2020-2021/1/R55, "The Pandemic and its management – an end to illiberal political support". Kutatásvezető: Farkas Eszter. Adatfelvevő: IDEA Intézet. N=3425. Adatfelvétel: 2021. 04. – 2021. 05.

21 A kutatás az NKFIH-119603, Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás, 2018. támogatásával készült.

3. táblázat: Véleménye szerint mekkora veszélyt jelent a koronavírus az alábbi területekre? Kérem, hogy osztályozzon úgy, ahogy az iskolában szokás, az 1 jelentse azt, hogy egyáltalán nem jelent veszélyt, az 5 pedig, hogy nagy veszélyt jelent.

Korcsoport	A magyar gazdaságra	A magyarok testi, fizikai egészségére	A magyarok mentális, lelki egészségére	Az árak emelkedésére (inflációra)	Az áruellátásra (áruhiány, árubőség)	Az Ön pénzügyi helyzetére	Az Ön személyes egészségére
18–29	4,34	4,10	4,32	4,28	3,01	3,15	3,33
30–39	4,38	3,92	4,39	4,48	2,92	3,27	3,18
40–49	4,28	3,89	4,28	4,34	2,42	2,96	3,06
50–59	4,44	4,15	4,36	4,52	2,73	3,41	3,38
60+	4,39	4,32	4,36	4,51	2,78	3,11	3,83
minta	4,38	4,12	4,35	4,46	2,80	3,22	3,43

F-próba szignifikáns: testi, fizikai egészség; az infláció; az áruellátás; a pénzügyi helyzet, valamint a személyes helyzet vonatkozásában $p \leq 0,05$ szinten.

CEU–PTI-kutatás, 2021. A CEU engedélyével.²²

Az adatok elemzésénél érdemes a fiatalok percepcióját a teljes mintaátlaggal összevetni, mert ebből derül ki, milyen karakteres arcúval lehet jellemezni az adott csoportot, és mely tényezők lehetnek a generációképződés szempontjából jelentősek. Látványos, hogy míg az anyagi-gazdasági, egészségügyi és pszichológiai szempontok megítélése vagy nem jelentősen különbözik a teljes mintától, vagy kifejezetten kevésbé pesszimisták a fiatalok, a fogyasztói státusból fakadó elemek (áruellátás) miatt sokkal jobban aggódnak a 30 év alattiak, mint bármely más életkori csoport. Ezek az eredmények mindenképpen további vizsgálatot és célzottabb kutatási kérdéseket igényelnek, de talán nem túlzás azt feltételezni, hogy (összhangban azzal, hogy az ifjúság középosztályosodásával a fogyasztói státusz is hangsúlyossá válik ebben az életszakaszban) ezekben az eredményekben is az ifjúsági életszakasz veszélyeztetettségének percepciója jelenik meg. Mindez egy 2020-ban elvégzett online fókuszcsoportos kutatás eredményeit erősíti meg, ahol a részt vevő fiatalok éppen „így fogalmaztak még tavasszal, a fókuszcsoportos beszélgetésen a Zoom kamerájába pillantva: »hát ugye kicsit így felnőttünk hamarabb«” (Sztáray Kézdy–Szetelszky 2021: 103; kiemelés az eredetiben). A fókuszcsoportos beszélgetés alapján úgy tűnik, hogy az eddigi autonóm ifjúsági életszakaszt (Zinnecker 2006 [1990], Gábor 2006 [1991]) kikezdté a pandémia. Az aszteroidahatás általánosíthatóbb elemei a magyar fiatalok esetében mikroszinten inkább a kulturális-fogyasztói státusz terén figyelhetők meg, mint a gazdasági hatások percepciója területén.

Végül az utolsó kutatási eredmény, amelyre röviden utalni tudunk, 2020 őszéről való. Nyolcezer magyarországi 15–29 évest kérdeztek meg számtalan kérdésben, így a koronavírus-járvánnyal összefüggésben (Székely [szerk.] 2021). Az adatok arra utalnak, hogy a magyar fiatalok 44 százaléka tapasztalt valamilyen változást az életében a koronavírus-járvány hatására. Ami azonban ennél sokkal érdekesebb

22 A szerzők köszönetet mondanak Farkas Eszternek az adatok használatára adott engedélyéhez.

eredmény, hogy az ifjúság negyedik legfontosabb problémája a baráti társaságok, közösségek hiánya volt ebben az időszakban, ami egyébként a kutatássorozat húszéves történetében sosem fordult elő. Az online oktatás, a szórakozóhelyek, mozik, színházak, múzeumok, éttermek és kávézók bezárása, az este 8 órát követő kijárási tilalom korlátok közé szorította a fiatalokat, megnehezítette a közvetlen találkozásokat, ami rapid módon jelentkezett a fiatalok problémaérzékelésében. Ez ismételtén a Covid kulturális aspektusaira, a társadalmi változási tendenciákra hívja fel a figyelmet.

A fenti survey-vizsgálatok mind azt mutatják, hogy a Covid valóban jó eséllyel tekinthető szimbolikus univerzumok közötti határnak, hiszen hatásai közül több hosszabb távon is változtathatja a társadalmi normalitást (például maszkviselés, országhatárok átlépése, Covid-igazolvány, utazási lehetőségek) magától értetődőnek észlelt jellemzőit.

Mit mondhatunk tehát a Covid-generációról?

A Covid-generációt nem lehet egységes, minden szempontból azonos entitásként leírni. Ha csak az oktatás példáját vizsgáljuk, már az is másként érintette az egyébként is előnyösebb helyzetben lévő ifjúsági társadalmi rétegeket, mint az alul lévőket. Utóbbiak esetében egy nehezen visszahozható, bepótolható lemaradásról beszélhetünk. Így a poszt-Covid időszakban több, éles kontúrokkal rendelkező generációs egység alakul ki (*generational unit*), amelynek felzárkóztatása, ha egyáltalán, csak célzott programokkal lehetséges.

A bemutatott magyarországi adatok azt is illusztrálták, hogy a generációképződés itt a kulturális vonatkozásaiban is erőteljesen vizsgálható. A nemzeti határokon belüli, sőt helyenként a lakásból történő mozgás jelentős korlátozása, kijárási tilalmak, szórakozóhelyek, sportlétesítmények, éttermek, mozik, színházak bezárása, vagyis a társadalmi érintkezés korábbi menetének korlátozása alapvetően változtatja meg az ifjúsági életmódot, életstílust, életvilágot. Az egyre bővülő pszichológiai szakirodalom szerint (lásd Power et al. 2020, Liang et al. 2020) a folyamatos bezárás a fiataloknál mentális problémákat okozhatott, például alvászavart, szorongást, később pedig pandémiás fáradtságot, ami a kollektív emlékezetben mély nyomokat hagyhatott. A gyorsan terjedő betegség önmagában szorongásérzetet okoz, de a szigorú korlátozások is megfélemlítően hatnak a fiatalokra. Mindezek együttesen traumatizálhatnak egy egész nemzedéket.

Természetesen nem gondoljuk, hogy a járvány utáni visszarendeződés ne adna lehetőséget az autonóm ifjúsági életszakasz visszatértére (nagyon fontos és a generációs egységek vizsgálatában kiemelt jelentőségű szempont lehet a rezilienciáé), az azonban bizonyos, hogy a lezárások alatti tapasztalatok hatással lesznek sokak életmódjára: az elveszett hónapok nem visszahozhatók. A fenti adatok ismeretében feltételezhető, hogy az alacsonyabb státuszú fiatalok lesznek a Covid legnagyobb

vesztesei, ők ugyanis erőforrások híján nem tolhatják el ezzel az időszakkal a keresőtevékenység és/vagy családalapítás időszakát, így esetükben valószínűleg a szoros értelmében csonkuló ifúsági életszakasról beszélhetünk. Ezzel együtt a fenti példák véleményünk szerint megalapozottan támasztják alá, hogy a normalitás ilyen gyökeres (még ha adott esetben részletei csak ideiglenesek is) átalakulása szinte mindenkire hatással van, így kétségtelenül létrehoz egy élményközösséget, nemzedéki elhelyezkedést.

Az aszteroidahatás természetesen mikroszinten is számos változást hozott, hiszen ez a szimbolikus univerzumok leginkább hétköznapi közege. Ezek a változások azonban még kevésbé univerzálisak, mint a mezoszint, hiszen a lokális kultúrákban, az egyéni életvilágokban gyökereznek, így ezeket alapvetően mikroszinten is kell vizsgálni. Példaként említhető a személyes találkozások számának és minőségének drámai csökkenése, vagyis a korábban legalapvetőbbnek tűnő személyi szabadságjogok korlátozása, ezzel párhuzamosan merőben új kulturális szokások kialakulása (maszkviselés, a kézfogás hagyományos szabályainak átalakulása, az interperszonális érintkezés szabályainak megváltozása). Úgy véljük, hogy épp ezek a hétköznapi szokásokban megnyilvánuló változások jelzik a Covid aszteroida jellegű hatását.

Összességében a pandémia okozta társadalmi feszültségek az egész 10–25 éves korosztályra hatással lehetnek. A fenti leírások alapján a kialakuló történelmi generáció egy traumatizált generáció lehet, ugyanis alapélménye alapvetően negatív jellegű: a szabadságjogok korlátozása, a spontaneitás megszűnése, az ifúsági életszakasz csonkulása, alapvető kulturális szokások átalakulása és a jövő teljes bizonytalansága. Mindezek a következmények azonban nem azonos módon érintik a fiatalok különböző rétegeit.

Összegzés: történelmi generációk és azok generációs egységei

Tanulmányunkkal a generációs elméletek érvényességéhez és újragondolásához kívántunk hozzájárulni. Állításunk szerint a generációképződést manheimi alapon kell vizsgálni, ami lehetőséget teremt a fiatalok ágenciájának és a társadalmi egyenlőtlenségeknek az egyidejű figyelembevételére (Woodman 2020). Jelen világunkban a generációképző történelmi eseményeket egy aszteroidaként lehet értelmezni, amely hatással van az „egyenlőtlenségekre, az egyenlőtlen társadalmi viszonyok [...] és a társadalmi rendszerek halmazaira” (Walby et al. 2012: 236). Ez a hatás azonban nem uniformizált, hanem a társadalmi struktúra fényében vizsgálándó.

A posztmodern idők legnagyobb globális eseményének értelmezése, mint láttuk, több szempontból ellentmondásos. Talán a legfontosabb ambivalencia a pandémia mély társadalmi beágyazottságában, és ezzel együtt radikális, kataklizmatikus hatásaiban rejlik. Miközben a politikai polarizáció már az ezredforduló óta egyre inkább a klímaváltozás és az identitáspolitika mentén szerveződött (legalábbis a nyugati világban), a kiürült városok szmogtól mentes látképe, másrészt pedig a nemzetek felet-

tiség visszaszorulása (akár az utazási korlátozások, akár a „vakcinanacionalizmus” kapcsán) mintha szimbolikus korszakhatárt jelezne.

Arra a kérdésre, hogy revelatív erejű eseményről beszélhetünk-e, amely eléggé mélyreható változásokat indukál a társadalomban, úgy véljük, egyértelmű válasz adható. Már 2020 őszére nyilvánvalóvá vált, hogy a külső sokkhatás, az ún. aszteroidahatás számtalan, ebben a tanulmányban nem minden elemében tárgyalt traumatikus folyamatot indíthatott el, amelyeket nem lehet egyik napról a másikra orvosolni.

Természetesen jogos ellenérv lehet a visszarendeződés várakozása,²³ hiszen azt nehéz előre látni (még regionális szinten is, hát még globálisan), kikre pontosan milyen hosszú távú hatásokat eredményez a pandémiás helyzet, és lehetnek olyan csoportjai a fiataloknak, akiket sokkal kevésbé érint mélyen és tartósan, mint másokat. Ezzel együtt is úgy gondoljuk, hogy a korábban megindult társadalmi változások szimbolikus betetőzéseként is értelmezhető járvány lehetőséget teremt a társadalmi normák átalakítására.

Nem feltételezzük, hogy pusztán életkori alapokon homogén csoportok jönnek létre, elméletünk ehelyett a világ jelenségeire leginkább fogékony korosztályban lévők röppálya-módosítását vizsgálja és értelmezi.²⁴ Már a jelenlegi adatokból is látszik, hogy az osztályhelyzet, az oktatásban való részvétel komoly hatással lehet a pandémia aszteroidahatása miatti röppálya-módosítások ívére (természetesen a későbbiekben további egyenlőtlenségi dimenziók is vizsgálandók), a globális élményközösség léte azonban lehetővé teszi a generációalapú értelmezést, illetve a nemzedéki összefüggések és az esetlegesen létrejövő nemzedéki egységek vizsgálatát, amely nemzedéki egységek a trauma élménye és a bizonytalanságok mellett adott esetben a régi struktúrák meghaladásának igénye szerint is szerveződhetnek.

Irodalom

- Bartels, L. M. – Jackman, S. (2014): Generational model of political learning *Electoral Studies*, 33, 7–18. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2013.06.004>
- Bauer B. (2019): Kulturális transferek a társadalmi térben. *Korunk*, 5, 44–54.
- Becker, H. A. (2008): Generations in European Science and Society. In: Becker, H. A. – Schroots, J. J. F. (szerk.): *Releasing the potentials of senior scholars and scientists: Emerging productivity in a new Era*. Amsterdam: ERGO, 51–80.
- Bene A. (2013): Az ágencia problémája Jean-Paul Sartre társadalomelméletében. In Erőss Zsolt (szerk.): *Tudomány – tudás – disszemináció*. Pécs: Virágmandula Kft.

23 Lásd például Dan Woodman 2020. nyári interjút: <https://socialsciences.org.au/news/baby-boomers-gen-x-millennials-generation-covid/>

24 A röppálya-módosítások vizsgálatához jó elméleti és analitikus keretnek tűnhet az interszekcionalitás (Zheng–Walsham 2021), amennyiben azt a társadalmi egyenlőtlenségek összjátékának rendszerszintű vizsgálataként értelmezzük (lásd például Csányi–Kovács 2020).

- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1998 [1966]): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: József Eötvös Műhely.
- Best, A. L. (szerk.) (2007): *Representing Youth: Methodological Issues in Critical Youth Studies.* New York – London: New York University Press.
- Bíró-Nagy A. – Szászi Á. (2021): *Koronavírus és válságkezelés. A magyarok tapasztalatai egy év után.* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Böcskei B. – Szabó A. (2020): *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány.* Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó, 202.
- Bristow, J. – Gilland, E. (2020): *The Corona Generation: Coming Of Age In A Crisis.* Winchester, Washington: John Hunt Publishing.
- Cartwright, M. (2020): Black Death. *Ancient History Encyclopedia*, 2020. március 28. https://www.ancient.eu/Black_Death/, utolsó hozzáférés: 2021. 06. 06.
- Chen, D. T.-H. – Wang, Y. (2021): Inequality-Related Health and Social Factors and Their Impact on Well-Being during the COVID-19 Pandemic: Findings from a National Survey in the UK. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, no. 3: 1014. <https://doi.org/10.3390/ijerph18031014>
- Clarke, H. D. – Evans G. – Scotto T. J. (2014): Age-Period-Cohort analysis: A design-based approach. *Electoral Studies*, 33, 28–40. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.06.006>
- Couch, D. L. – Robinson, P. – Komesaroff, P. A. (2020): COVID-19-Extending Surveillance and the Panopticon. *Bioethical Inquiry*, 17, 809–814. <https://doi.org/10.1007/s11673-020-10036-5>
- Csányi G. – Kováts E. (2020): Túl az excelszemplétű feminizmuson – Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 10(1), 39–66. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.39-66>
- Davillas, A. – Jones, A. M. (2020): *The COVID-19 Pandemic and its Impact on Inequality of Opportunity in Psychological Distress in the UK.* (May 31, 2020). <https://ssrn.com/abstract=3614940> vagy <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3614940>
- Demeter K. – Déri A. (2019): Digitális dialektusok. A digitális sajátosságok és tanulás generációalapú megközelítésének újragondolása. *Korunk*, 7, 92–102.
- ENSZ (2020): *Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond.* https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_Covid-19_and_education_august_2020.pdf utolsó hozzáférés: 2021.06.10.
- Fekete M. (2021): Megkoronázott sebezhetőségek. *Iskolakultúra*, 31(2), 54–75. <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.54>

- Fekete M. – Nagy Á. (2020): Magyar kutatók: a járványhelyzet miatt qlimákra és garaténokra hasadhat a fiatal korosztály. *Qbit.hu*, 2020. 12. 03.
<https://qubit.hu/2020/12/03/magyar-kutatok-a-jarvanyhelyzet-miatt-qlimakra-es-qarantenokra-hasadhat-a-fiatal-korosztaly>
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4. 9–33.
- Fodor É. – Gregor A. – Koltai J. – Kováts E. (2020): Az egyenlőtlenségek alakulása a koronajárvány idején Magyarországon. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Gábor K. (2006 [1991]): Ifjúsági korszakváltás, ifjúsági és politikai kultúra a kelet- és a nyugat-európai fiatalok körében. In Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.): *Ifjúságszociológia. Szemelvények*. Szeged: Belvedere Meridionale, 351–365.
- Grewenig, E. – Lergetporer, P. – Werner, K. – Woessmann, L. – Zierow, L. (2020): COVID-19 and Educational Inequality: How School Closures Affect Low- and High-Achieving Students. *IZA Institute of Labor Economics Discussion Papers*, No. 13820.
- Habermas, J. (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Ibrahim, A. (2014): Critical Youth Studies – An Introduction. In Ibrahim, Awad – Steinberg, Shirley R. (szerk.): *Critical Youth Studies Reader*. New York: Peter Lang, xv–xiv.
- Illés G. – Körösenyi A. – Gyulai A. (2020): Gátépítéstől az ultipartiig – A természet elleni játszma endogenizálása az Orbán-rezsimben. In Körösenyi A. – Szabó A. – Böcskei B. (szerk.): *Vírusba oltott politika. Világjárvány és pandémia*. Budapest: TK PTI – Napvilág Kiadó, 17–30.
- Jaeger, H. (1985): Generations in History: Reflections on a Controversial Concept. *History and Theory*, 24(3), 273–292. <https://doi.org/10.2307/2505170>
- Kecojevic, A. – Basch, C. H. – Sullivan, M – Davi, N. K. (2020): The impact of the COVID-19 epidemic on mental health of undergraduate students in New Jersey, cross-sectional study. *PLoS ONE*, 15(9). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239696>
- Kende Á. – Messing V. – Fejes, J. B. (2021): Hátrányos helyzetű tanulók digitális oktatása a koronavírus okozta iskolabezárás idején. *Iskolakultúra*, 31(2), 76–97. <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.76>
- Kiss Hubert, J. – Keller, T. (2021): The short-term effect of COVID-19 on schoolchildren's generosity. *Applied Economics Letters*. <https://doi.org/10.1080/13504851.2021.1893892>
- Liang, L. – Ren, H. – Cao, R. – Hu, Y. – Quin, Z. – Li, C. – Mei, S. (2020): The Effect of COVID-19 on Youth Mental Health. *Psychiatr Q*, 91, 841–852. <https://doi.org/10.1007/s11126-020-09744-3>
- Mannheim K. (2000 [1928]): A nemzedékek problémája. In Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 251–254.

- McCourt, D. M. (2012): The “Problem of Generations” Revisited: Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge in International Relations. In Steele, B. J. – Acuff, J. M. (szerk.): *Theory and Application of the “Generation” in International Relations and Politics*. New York: Palgrave Macmillan.
https://doi.org/10.1057/9781137011565_3
- McCrindle, M. (2014): *The ABC of XYZ: Understanding the global generations*. Sydney: UNSW Press.
- Miskolczi M. – Bauer B. – Déri A. – Kovács T. (2021): A lakosság mobilitási szokásai a COVID-19-pandémia idején. *Turizmus Bulletin*, megjelenés alatt.
- Nagy Á. – Kölcsey A. (2017): Mit takar az alfa-generáció? *METSZETEK*, 6, 3.
<https://doi10.18392/metsz/2017/4/2>
- Nguyen, M. H. – Hargittai, E. – Marler, W. (2021): Digital inequality in communication during a time of physical distancing: The case of COVID-19. *Computers in Human Behavior*, 120, 1067172. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106717>
- Quijada Cerecer, D. A. – Cahill, C. – Bradley, M. (2013): Toward a Critical Youth Policy Praxis: Critical Youth Studies and Participatory Action Research. *Theory Into Practice*, 52(3), 216–223. <https://doi.org/10.1080/00405841.2013.804316>
- Örkény A. (2020): Koronavírus-járvány a szociológia optikájából, 57–64. In Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Budapest: Replika Alapítvány.
- Power, E. – Hughes, S. – Cotter, D. – Cannon, M. (2020): Youth mental health in the time of COVID-19. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 37(4), 301–305.
<https://doi.org/10.1017/ipm.2020.84n>
- Purhonen, S. (2016): Zeitgeist, identity and politics. The modern meaning of the concept of generation. In Goodson, I. – Antikainen, A. – Sikes, P. – Andrews, M. (szerk.): *The Routledge International Handbook on Narrative and Life History*. London: Routledge, 167–178.
- Prensky, M. (2001) Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*. MCB University Press, Vol. 9 No. 5, October. <https://doi.org/10.1108/107481201110424816>
- Rainie, L.– Wellman, B. (2012): *Networked The New Social Operating System*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rauvola, R. S. – Rudolph, C. W. – Zacher, H. (2019): Generationalism: Problems and implications. *Organizational Dynamics*, 48(4).
<https://10.1016/j.orgdyn.2018.05.006>
- Reimer, D. – Smith, E. – Andersen, I. G. – Sortkær, B. (2021): What happens when schools shut down? Investigating inequality in students’ reading behavior during Covid-19 in Denmark. *Research in Social Stratification and Mobility*, 71, 100568.
<https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100568>
- Rosengren, K. E. (2004): *Kommunikáció*. Budapest: Typotex.

- Rudolph C. W. – Zacher H. (2020): „The COVID-19 Generation”: A Cautionary Note. *Work, Aging and Retirement*, 6(3): 139–145.
<https://doi.org/10.1093/workar/waaa009>
- Salvatore, S. – Fini, V. – Mannarini, T. – Veltri, G. A. – Avdi, E. – Battaglia, F. – Castro-Tejerina, J. – Ciavolino, E. – Cremaschi, M. – Kadianaki, I. – Kharlamov, N. A. – Krasteva, A. – Kullasepp, K. – Matsopoulos, A. – Meschiari, C. – Mossi, P. – Psinas, P. – Redd, R. – Rochira, A. – Santarpia, A. – Sammut, G. – Valsiner, J. – Valmorbidia, A. – Re.Cri.Re. Consortium (2018): Symbolic universes between present and future of Europe. First results of the map of European societies’ cultural milieu. *PLoS one*, 13(1). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189885>
- Shaw, B. (2020): Puncturing The Paradox: Group Cohesion and The Generational Myth. In BBH Labs, bbh-labs.com/puncturing-the-paradox-group-cohesion-and-the-generational-myth/ (utolsó hozzáférés: 2021. 02. 13.).
- Somlai P. (2014): Nemzedékektől életszakaszokig. In Spéder Zs. (szerk.): *A család vonzásában: tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest: KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, 11–24.
- Spéder Zs. (2019) *Akadémiai doktori értekezés tézisei*.
http://real-d.mtak.hu/1181/1/dc_1621_18_tezisek.pdf
- Strauss, W. – Howe N. (1991): *Generations. The history of America’s future, 1584 to 2069*. New York: Harper Perennial.
- Szabó A. (2021a): *A V, mint Vírus-generáció születése?*
<https://politikatudomany.tk.hu/blog/2020/03/a-v-mint-virus-generacio-szuletese>
- Szabó A. (2021b): „Gyerek vagy ám még...” Egy történelmi COVID-generáció születésének feltételei. In Körösenyi A.– Szabó A.–Böcskei B. (szerk.): *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: Napvilág Kiadó – TK PTI, 169–184.
- Szabó A. – Kiss B. (2013): Konfliktus és generáció. A generációs konfliktusok kutatásának fogalmi kiindulópontjai. *Politikatudományi Szemle*, 22(4): 97–115.
- Székely L. (szerk.) (2021): *Kutatás a magyar fiatalokról, 2020*. Budapest: Társadalomkutató Kft., megjelenés alatt.
- Sztáray Kézdy É. – Szeptelszky Zs. (2021): Távolléti fókuszcsoporthoz eredményei a 2020 tavaszi érettségivel kapcsolatos tapasztalatokról. *socio.hu*, 1.
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.84>
- Talbert S. – Lesko, N. (2014): Historicizing Youth Studies. In Ibrahim, A. – Steinberg, S. R. (szerk.): *Critical Youth Studies Reader*. New York – London: Peter Lang Publishing, 26–37.
- Taylor, M. K. (2018): Xennials: a microgeneration in the workplace. *Industrial and Commercial Training*, 50(3): 136–147.
- Walby, S. – Armstrong, J. – Strid, S. (2012): Intersectionality: multiple inequalities in social theory. *Sociology*, 46(2): 224–240.

- Woodman, D. (2011): A generation's approach to youth research. In Beadle, S. – Holdsworth, R. – Wyn, J. (szerk.): *For we are young and...? Young people in a time of uncertainty*. Melbourne: Melbourne University Press, 29–48.
- Woodman, D. (2020). Social Change and Generation. In Wyn, J. – Cahill, H. – Woodman, D. – Cuervo, H. – Leccardi, C. – Chesters, J. (szerk.): *Youth and the New Adulthood. Perspectives on Children and Young People, vol 8*. Singapore: Springer, 31–46.
- Woodman, D. – Bennett, A. (2015): Cultures, Transitions, and Generations: The Case for a New Youth Studies. In Woodman, D. – Bennett, A. (szerk.): *Youth Cultures, Transitions, and Generations*. London: Palgrave Macmillan, 1–15.
- Wyn, J. – White, R. (2015): Complex Worlds, Complex Identities: Complexity in Youth Studies. In Woodman, D. – Bennett, A. (szerk.): *Youth Cultures, Transitions, and Generations*. London: Palgrave Macmillan, 28–41.
- Zheng, Y. – Walsham, G. (2021): Inequality of What? An Intersectional Approach to Digital Inequality under Covid-19, *Information and Organization*, 31, 1, 100341. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2021.100341>
- Zinnecker, J. (2006 [1990]): Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúságszociológia. Szemelvények*. Szeged: Belvedere Meridionale, 95–116.

Trianon és a holokauszt emlékezetpolitikai jellegzetességeinek elemzése természetesnyelv-feldolgozás használatával

Analysing the memory politics of Trianon and the Holocaust using natural language processing

Knap Árpád¹ – Bartha Diána² – Barna Ildikó³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.2>

Beérkezés: 2021. 07. 23.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 10. 19.

Elfogadás: 2021. 11. 19.

Összefoglaló: 2020-ban volt a trianoni békeszerződés 100. és a második világháborús haláltáborok felszabadításának a 75. évfordulója. Ez a két történelmi esemény központi szerepet foglal el a nemzeti emlékezetben, ezáltal a mai napig identitásformáló erővel bír és a legmegosztóbb témák közé tartozik, elválasztva egymástól az ideológiai és politikai oldalakat. Kutatásunkban egy több tízezer cikkből álló, magyar nyelvű, online sajtóból gyűjtött, politikai oldalak mentén bontott szövegtörzset vizsgáltunk a kvantitatív természetesnyelv-feldolgozási eszközök körébe tartozó topikmodellezés, illetve kvalitatív szövegelemzés segítségével. Az elkülönített topikokban a heroizálás, áldozatiság, bűnösség és hatálytalanítás fogalmainak előfordulását és jellegzetességeit elemeztük, bemutattva, hogy az egyes politikai oldalak milyen narratívában tárgyalják a két témát. Az elemzésünk kvalitatív részét összevetettük a magyar emlékezetpolitikát tárgyaló cikkek fő értelmezési keretével, bemutattva a hagyományosan is megjelenő passzív áldozati szerep aktuális jelenlétét, az áldozatok és hősök szerepének összemérését, a Trianon és a holokauszt kapcsán megjelenő, tabusítottnak számító narratívákat, valamint a felelősségvállalás hiányát. A „hősök” szerepében leggyakrabban a világháborús katonák, valamint a külföldi magyarok jelennek meg. Az áldozati narratíva szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódik a hősökkel.

1 ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, ELTE Társadalomtudományi Kar Empirikus Tanulmányok Intézete, Research Center for Computational Social Science, email: knap.arpad@tatk.elte.hu. Knap Árpád az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásában részesült.

2 ELTE Társadalomtudományi Kar Empirikus Tanulmányok Intézete, Research Center for Computational Social Science, email: bartha.diana@tatk.elte.hu. Bartha Diána az Európai Unió Erasmus+ programjából finanszírozott „Jean Monnet Network European Memory Politics: Populism, Nationalism and the Challenges to a European Memory Culture” projektjének támogatásában részesült.

3 ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalomkutatások Módszertana Tanszék, Empirikus Tanulmányok Intézete, Research Center for Computational Social Science, email: barna.ildiko@tatk.elte.hu. Barna Ildikó a tanulmány elkészítésekor a K-134428 azonosítójú NKFIH-pályázat támogatta kutatásában.

kialakult képpel: a külhoni magyarok egyszerre jelennek meg mindkét szerepben, a passzív áldozati szerep pedig a magyar nép egészére jellemző. A hatálytalanítás hiányát aktuálpolitikai példán szemléltetjük. A bűnösséggel kapcsolatban a szélsőjobboldal kivételével nem találunk egységes narratívát. Összességében Trianon egy passzív áldozati szereppel kapcsolódott össze az elemzett cikkekben, míg a holokauszt kapcsán az egyes politikai oldalak narratívája még formálódik.

Kulcsszavak: Trianon, holokauszt, emlékezetpolitika, természetesnyelv-feldolgozás, topikmodellezés

Abstract: 2020 marked the 100th anniversary of the Treaty of Trianon and the 75th anniversary of the liberation of World War II death camps. These two historical events are central to national memory and continue to shape our identity today, while remaining among the most divisive issues, separating ideological and political sides. In our research, we analyse a corpus of over twenty thousand articles collected from the Hungarian online press – categorised by their political orientation – using Natural Language Processing methods, including topic modelling, and qualitative text analysis. In our paper, the occurrence and characteristics of the concepts of heroization, victimisation, culpabilisation and cancellation were analysed in the identified topics, showing the narrative in which each political side discusses these two subjects. The qualitative part of our analysis was compared with the framework of papers on Hungarian memory politics, displaying the current form of the traditionally present passive victimhood, the confusion in the roles of victims and heroes, the taboo narratives of Trianon and the Holocaust, and the lack of culpabilisation. In the role of “heroes”, most often soldiers of the world war and Hungarians living abroad appear. The victim narrative is almost inseparably connected to the image of heroes: Hungarians living outside Hungary’s borders appear in both roles, while the passive victim role is borne by the Hungarian people as a whole. In our paper, the lack of cancellation is illustrated by a current political example. Except for the far right, there is no uniform narrative connected to culpabilisation. Overall, Trianon is associated with a passive victimhood in the articles analysed, while in the context of the Holocaust, the narrative of each political side is still taking shape.

Keywords: Treaty of Trianon, Holocaust, memory politics, natural language processing, topic modelling

1. Bevezetés

Mire és hogyan emlékeznek a társadalom tagjai? Írásunkban a Trianon és a holokauszt körül kialakult – valamint folyamatosan épülő és változó – emlékezeti sajátosságokról írunk. Az írás aktualitását és relevanciáját két tényező biztosítja. 2020-ban volt a trianoni békeszerződés 100. és a második világháborús koncentrációs táborok felszabadításának 75. évfordulója. Az emlékezeti évfordulók önmagukban is elegendő okot szolgáltatnak arra, hogy kutatói szemmel rápillantsunk az elmúlt évtizedek emlékezeti gyakorlatára, azonban ebben az írásban mi a modern emlékezeti sajátosságok egy új szeletének vizsgálatára vállalkoztunk, mindezt a magyar emlékezetpolitikai sajátosságok keretében helyezve.

A 21. századra a média és az internet térnyerése soha nem látott szintre ért. A média beszivárgása a mindennapokba alapvetően átalakította az életünket, így az emlékezetkultúránkat is: hatalmas mennyiségű – akár egymásnak ellentmondó – információ pillanatok alatt eljuthat hozzánk. Az internet és a média terjedésének másik hozadéka, hogy az online felületeken megjelent tartalmak „forrásokká” válnak, tudományos kutatás alapjait jelenthetik. Ezek a források könnyen elérhetőek és időben visszakereshetőek, tehát társadalmi dinamikák vizsgálatára alkalmasak,

beavatkozásmentes módon (lásd például: Csepeli 2015, Lazer–Radford 2017, Ságvári 2017, Kmetty 2018, Németh–Koltai 2021). Ezzel egy időben – Magyarország esetében hatványozottan – megfigyelhető, hogy az online felületeken megjelenő tartalmak a politikai kommunikáció szerves részévé váltak. A megjelenő írások erősen politizálódtak, aminek eredményeképpen az online tér a politikai pártok közötti emlékezetpolitikai verseny „színterévé” is vált. Az online média terjedésével ezek az írások nagy eléréssel rendelkeznek, emiatt írásunk relevanciáját az évfordulók mellett az online tartalmak megnövekedett jelentősége is adja.⁴ Kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a történeti emlékezeti évfordulók kapcsán, az egyes politikai oldalakhoz köthető felületeken megjelenő írások milyen értelmezési keretben helyezik el ezt a két kulcseményt. Írásunkban a herioziálás, áldozatiság, bűnösség és hatálytalanítás fogalmakhoz kapcsolódó interpretációkat vizsgáltuk a természetesnyelv-feldolgozás (*Natural Language Processing, NLP*), valamint a kvalitatív szövegelemzés módszertanával. Forrásként a magyar politikai palettát is leképező, online újságok Trianonnal és a holokauszttal kapcsolatos tartalmait gyűjtöttük össze, amely szövegeket megtisztítottunk és előfeldolgoztunk. Az így létrehozott szövegkorpuszunk több mint húszezer cikket tartalmaz és alkalmas arra, hogy topikmodellekkel vizsgáljuk a különböző politikai oldalak e két eseményhez kapcsolódó narratíváit. A szövegkorpuszban megjelenő cikkek megjelenítik az aktuális magyar politikai közbeszédet és a két téma kapcsán képviselt álláspontokat.

2. Töredezett emlékezet

Mi történik, amikor Európa kollektív emlékezetének központját Párizsból Varsóba helyezük át? – idézi Jay Wintert Rothberg (2013). A történész szerint nemcsak Európa mint a tér értelmezése, de az időszemlélet is megváltozik, amennyiben a fókuszpontot áthelyezzük. Egy-egy történelmi esemény narratívája országonként egészen eltérő képet fest a közösnek feltételezett kollektív múltunkról (Rothberg 2013: 81). Írásunkban mi a középpontot nem Varsóba, hanem a jelen Magyarország területére helyezük. A célunk, hogy a magyar történelemszemlélet 21. századi lenyomatait és annak változásait vizsgáljuk. Írásunkban a kollektív emlékezeti elemeket a magyar történetírás és az aktuális politika szemszögéből vizsgáljuk.

2.1. Az emlékezés formái

Az első világháború lezárulta, valamint a második világháború alatt elkövetett népirtás az európai kollektív emlékezet részét képezi. Amikor ezekről a történelmi eseményekről emlékezünk, hatalmas „szókincs”, fogalomkészlet áll a rendelkezésünkre,

⁴ Az internet szerepe a politikai-közéleti témákról való tájékozódásban növekedett az elmúlt években. 2020-ban az internetről rendszeresen tájékozódók aránya 57 százalék volt, a Mérték és a Medián közös kutatása szerint. Az internetről való tájékozódást természetesen nagyban befolyásolják bizonyos szociodemográfiai jellemzők, mint például az életkor és az iskolai végzettség. Jellemzően a magasabb iskolai végzettségűek és a fiatalabbak tájékozódnak nagyobb arányban az internetről. (Hann et al. 2020)

hogy a lehető legteljesebben leírjuk: az események nem csupán emlékek, de aktív és erős érzelmi töltettel rendelkeznek a mai napig. A közösségeknek, bár más emlékeket és emlékezeti gyakorlatokat őriznek az eseményekről, a jelenre is kiterjedő hatásuk, valamint a jelent formáló erejük közös.

Caramani és Manucci (2019) írásukban az emlékezés formáit a jobboldali populizmus térnyerésének kapcsán vizsgálták. A szerzőpáros az ideológia, valamint a politikai gyakorlat eltéréseit tárják fel a nyugat-európai országokban. Empirikus tanulmányukhoz felhasznált elméleti keretükben a múlt újraalkotásának gyakorlatát írják le, majd pedig különböző országok politikai berendezkedésének vizsgálatával tesztelik a populista berendezkedés megszilárdulásának esélyeit.

Az elméleti keretükbe beemelt első pont a heroizálás (*heroization*) politikai működésben és kommunikációban való jelenléte. Véleményük szerint a heroizálás folyamatában az ország a saját történelmi múltját és tetteit „érdemként”, hőstettként értelmezi. Ebben az értelmezési keretben az ország történelmi múltja egy hőstörténet, amelyben a felelősségvállalás kérdése nem jelenik meg. A szerzőpáros által használt elméleti keret második pontját a kulpabilizációhoz (*culpabilization*), a felelősséghez, vétkességhez való viszony vizsgálata adja. Álláspontjuk szerint annak az országnak, ahol a kulpabilizáció gyakorlata elterjedt, ahelyett, hogy az ország a saját történetét és a múltbéli eseményeit hőstörténetként mesélné el, az emlékezési gyakorlatban a saját vétkes szerepe jelenik meg hangsúlyosan. Ez egyfajta felelősségvállalás a múltban elkövetett bűnök miatt, valamint a felelősségvállalás jegyében a múlt egyes elemeinek stigmatizációja is megjelenik. A szerzőpáros által használt keret harmadik pillérét a törlés, tiltás, hatálytalanítás (*cancellation*) vizsgálata adja. E pillér jellemzője, hogy az ország kollektív emlékezete gyenge, nincsen határozott álláspont a történelmi múlttal kapcsolatban. Azon országok esetében, ahol e harmadik pont szerinti gondolkodás teret nyert, sokkal inkább a kollektív emlékezet hiányáról beszélhetünk, semmint az emlékezeti elemek tudatos használatáról. A Caramani és Manucci által felállított keret negyedik pontját az (ön)-áldozatiság ([self-]victimization) kérdéskörének vizsgálata adja. Azokban az országokban, ahol az áldozati szerep a mérvadó, a kollektív múlt valójában a jelen mindennapjainak szerves része: a múlt sérelmei és veszteségei a jelen fájdalmaiként kerülnek elmesélésre. Ebben az értelmezésben az áldozat és elkövető szerepe jól elkülöníthető és el is különül a mindennapi kommunikáció során (Caramani–Manucci 2019: 1165–66).⁵ A Caramani és Manucci által leírt gondolatot támasztja alá Pierre Nora munkája is, aki a történelem és az emlékezet fogalmát, valamint a két – látszólag hasonló gondolat – között fellelhető különbségeket vizsgálta. Nora a történelmet egy statikus állapotnak tekintette, amelyet – bár tökéletlenül, de – rekonstruálni lehet, míg az emlékezetet egy folyamatosan változó, jelenhez kötött jelenségcsoporthként értelmezte (Nora 1999). A norai megközelítés is mutatja, hogy az

5 Bár a cikk szerzői a jobboldali populizmus terjedését vizsgálják és az írásukban mai pártok fasiszta múlttal való kapcsolatát elemzik, az általuk felállított keret a traumatikus múltbéli események elfogadásának és elhallgatásának vizsgálatára ugyanúgy alkalmas lehet. Mi az elméleti keretet nem a populizmus terjedésének vizsgálatához használjuk, hanem a 20. század traumáinak feldolgozására tett kísérletek elemzéséhez.

emlékezet könnyen a „jelen kérdésévé” válhat. A Caramani és Manucci által felállított keret sem állít mást, ők azonban határozottan az áldozati szerep vizsgálatánál látják az emlékezet és a jelen kapcsolatát. Az empirikus elemzésünk során a jelen és múlt kapcsolatát mi szerzőpáros által megnevezett mind a négy narrációs mód esetében figyelembe vettük.

Jelen írásunkban a szerzőpáros által felállított, négy pilléren támaszkodó emlékezeti gyakorlatok megjelenését vizsgáljuk a magyar politikai kommunikációt reprezentáló szövegtörzskorpuszban. Vizsgálatunk során topikmodellezés, illetve kvalitatív szövegelemzés segítségével a magyarországi emlékezeti gyakorlatokat e koordináta-rendszerben értelmezzük.

2.1.1. Történelem és jelen kapcsolata

A világ kiszélesedése, az internet és a kommunikációs csatornák új formáinak megjelenése megváltoztatta az emlékezetpolitikai gyakorlatokat. A tradicionális gyakorlatok mindmáig felfedezhetőek, de egy teljesen más térben és kommunikációs rendszerben kell hogy működjenek. Zombory Máté a jelenséget az emlékezetpolitikák transznacionálissá válásaként írja le. Véleménye szerint ez egy átláthatatlan tér. A 2021. századra a fizikai tér fontossága egyre inkább a háttérbe szorul, helyébe a gondolatok, értékrendszerei és emlékezeti hasonlóságok fontossága lép. Zombory azért is tartja fontosnak az emlékezés transznacionálissá válását, mert ebben a formában a nyilvánosság, tehát a nem elit csoportok elé olyan történelemkép tárulhat, amely nemzetközi összehasonlításban az adott csoport áldozati szerepét hangsúlyozhatja (Zombory 2014: 10). A nemzetköziség fontos, mivel ennek folytán a közösség olyan, a saját csoportjától fizikailag távol lévő csoporttal is „találkozik”, és tudja ütköztetni az emlékeit és a saját véleményének igazságát, amely a technológiai változások előtt elképzelhetetlen volt. Írásunkban Trianon és a holokauszt emlékeztét két, Rothberg által meghatározott emlékezeti csomónak tekintjük. Michael Rothberg a norai koncepcióból építkezik (Nora 1999), azonban véleménye szerint az emlékezeti helyek csak az országon belül, nemzeti szinten bírnak szimbolikus jelentéssel. Rothberg beemelt egy olyan szemléletmódot, amely azt hangsúlyozza, hogy a történelem alakításában a szereplők kölcsönösen hatással voltak egymásra, így az emlékezés során is közösségben szükséges gondolkodni (Rothberg 2013: 82). Az emlékezeti csomók tehát nem „statikus elemei” a múltnak: a rothbergi megközelítés lehetőséget ad arra, hogy az emlékezetet aktívan, a változások dinamikája mentén vizsgáljuk. Az emlékezeti csomók koncepciója az emlékek termeléséről, feltárásáról, értelmezéséről és folyamatos újraértelmezéséről is szól (Rothberg 2010), hiszen az emlékezetet az élő emberek alakítják. A média terét a folyamatos interakció, kommunikáció, az események értelmezése és új értelmezések keresése formálja. Az emlékezetpolitika jelenléte ebben a térben tehát könnyebben értelmezhető egy, a változást középpontba helyező koncepció mentén. A rothbergi elméletet használva így mind az országon belüli, mind pedig a nemzetén túlmutató emlékezési gyakorlatokban megjelenő változások megragadhatóak.

Magyarország nyilvánossága jelentősen átalakult az elmúlt egy évtizedben. A második Orbán-kormány egyik első döntése volt a 2010-ben létrehozott Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság és a Médiatanács megalapítása, amely egyebek mellett a megjelent tartalmak ellenőrzésért és a frekvenciák kiosztásáért felelős. A tanács tagjait a Fidesz kétharmados többsége birtokában anélkül választotta meg 2010-ben és 2019-ben kilenc-kilenc évre, hogy kompromisszumot kellett volna kötnie bármely más politikai erővel. A médiapiac átalakításának másik fontos tényezője volt a közszolgálati médiaszolgáltatók alapítványi fenntartásba kerülése és centralizációja (Bajomi-Lázár 2013: 81–82), valamint az állami hírügynökség, az MTI szolgáltatásának ingyenessé tétele. Gazdasági szempontból kiemelendő, hogy a médiapiac legnagyobb hirdetője, az állam bizonyos kormányhoz közel álló médiumokkal kivételez, míg más, független orgánumoknál egyáltalán nem hirdet, ami lehetetlenné teszi a tisztességes versenyt a piacon. A hazai folyamatok eredményeként a média a korábbinál jelentősen központosítottabbá vált, elveszítette a gazdasági autonómiáját, valamint a fokozatos átalakulás eredményeként politizálódott és polarizálódott (Polyák 2019). A központosításra a leginkább szembeötlő példa a 2018-ban létrehozott Közép-Európai Sajtó és Média Alapítvány (KESMA) részét képező, egykor a Mediaworkshöz tartozó megyei lapok tartalma. Ezek a lapok gyakran egymással teljesen megegyező cikkeket közölnek, megegyező címlappal jelennek meg. A kormányoldalhoz köthető médiumoknál megfigyelhető erőteljes központosítás eredményeképpen általánosságban is kijelenthető, hogy a KESMA-hoz tartozó, a közszolgálati média részét képező, illetve más, kormányoldalhoz köthető orgánumok rendkívül szorosan közvetítik a kormányoldali narratívát, a kormányzó pártok által fontosnak tartott témákat dolgozzák fel, a megfelelő keretkezésben tálalva azokat.

Szabó Ildikó véleménye szerint a társadalmak és a kultúrák formális és nem formális szocializáció során alakulnak. E hatások egyfajta sajátos szövetet alkotnak, amely részét képezi a kultúra mindennapjainak, tehát a közgondolkodásnak. Bár ez a szövet állandóan változik, bizonyos elemek megőrződnek és ismétlődnek, tehát olyan szimbólummá válnak, amelyek az identitások felépítéséhez hozzájárulnak (Szabó 2004: 557–558). Eszerint léteznek nemzeti alaptermatikák, amelyek a politikai kommunikációban megjelennek, mégpedig olyan céllal, hogy az állampolgárok identitására hatást gyakoroljanak. Kutatásai alapján e témák meghatározó sajátosságai, hogy történelmi dinamikájuk, közösségszervező erejük van, emellett kijelölik a csoport határait, valamint generációkon keresztül öröklődnek (Szabó 2004: 560). E tekintetben a fenti kritériumoknak megfelelő, az életünket átszövő kommunikációban megjelenő politikai tartalmak tekinthetők kutatási szempontból releváns forrásnak. Úgy gondoljuk, hogy Trianon és a holokauszt témája megfelel a felsorolt kitételeknek. A média terének politizálódása miatt a szövegtörzsetben megjelenő cikkek bemutatják, hogy mely témák és álláspontok fogalmazódnak meg az egyes politikai oldalakon. A megjelenő tematikák – Szabó (2004) elméletét figyelembe véve – értelmezhetőek a magyar emlékezetpolitikai gyakorlat lenyomataként. Az általunk vizsgált források elemzésekor

figyelembe kell venni, hogy egy politikai megszólalás esetében nem minden esetben a tiszta felszólalást olvashatjuk, hanem annak egy már értelmezési keretbe helyezett változatát, amely nem mentes az író értékrendszerétől.

2.1.2. *Hogyan meséljük el a történelmünket, történetünket?*

A hazai és nemzetközi szinten való jelenlét és kommunikáció felerősíti a történetmesélés fontosságát (Nora 2014: 51–63). Az országok politikai szinten való mozgását, valamint lehetőségeinek terét az adott ország „történelmi ereje” is meghatározza. A magyar aktuálpolitikát vizsgálva látható, hogy az eredettörténetek fontossága a politikai kommunikációban felerősödött, ezért a következőkben a történetmesélés aktuális gyakorlatáról írunk (Szabó 2005, Bíró-Nagy 2018).

A fogalomalkotás esetében megkerülhetetlen alkotó Pierre Nora, aki munkásságában elkülönítette a történelem és az emlékezet fogalmát. Míg a történelmet egy statikus állapotnak tekintette, amelyet – bár tökéletlenül –, de rekonstruálni lehet, addig az emlékezetet egy folyamatosan változó, jelenhez kötött jelenségszoportként értelmezte (Nora 1999). A történészek, szociológusok pontosan e két mező közötti határvonalon mozognak. Különböző források segítségével szeretnék rekonstruálni a múltat, azonban ezt egy folyamatosan változó közegben teszik. E közegben egyes narratívák hol felerősödnek, hol a háttérbe szorulnak, így a szakemberek történelemrekonstrukciói is eltérő mélységben kerülnek megismerésre. A következőkben ezért áttekintjük a hazai, Trianonról és a holokausztról szóló szakirodalmat, kifejezetten a Caramani és Manucci (2019) által meghatározott elméleti keretben megjelenő (heroizálás, kulpabilizáció, törlés és áldozatiság) fogalmakra fókuszálva.

2.2. *Emlékek és a narratíva kialakulása*

A régiókra megkérdőjelezhetően rárakódott egy közös emlékezési gyakorlat és tapasztalat. Az országok 20. századi emlékezeteinek hasonlóságai, traumatikus eseményei sajátos, posztszocialista emlékezeti gyakorlatot alakítottak ki. A régió országaira, így Magyarországra is jellemző, hogy a társadalom emlékezetét különböző, kívülről jövő hatások megtörték és formálták, nem organikusan fejlődött. A világháborúk és a posztszocialista múlt az egyes múltbéli események elmesélésének, narratívájának módját is megváltoztatták.

2.2.1. *Az első világháború és Trianon emlékezete Magyarországon*

Trianon emlékezete több szempontból is eltér a hagyományos emlékezeti gyakorlatoktól. A megszokott emlékezetátadási tendenciákkal ellentétben nagyon korán, már az 1920-as években a kulturális emlékezet részévé vált, majd a második világháború végével a családi emlékezetből is kezdett kikopni az akkori emlékezetpolitikai elvek miatt. Emellett az első világháború lezárulta a történetmesélésében is eltér: Kovács Éva szerint az elcsatolás emlékezete minden esetben „antagonisztikus ellentéttel” teli, nem létezik olyan narratíva, amelyet minden érintett ország, nemzet közösen

elfogadna (Kovács 2015: 89). A trianoni békeszerződés hatásaként függetlenedő vagy éppen kisebbségbe kerülő etnikai csoportok teljesen eltérő történetet mesélnek az eseményről. A két világháború közötti időszakban az állam Trianonhoz kapcsolódó emlékezetpolitikája a gyászról és revízióról szólt (Kovács 2015: 89), azonban az antagonisztikus ellentétek miatt az áldozatok, bűnösök és hősök csoportjai nemzetenként eltértek. Már a rövid leírás alapján is láthatóvá válik, hogy Trianon értelmezése korántsem egységes, ebből feltételezzük, hogy a Caramani és Manucci által megalkotott elméleti keretben megjelenő fogalmak értelmezése sem koherens az érintett országokon és így Magyarországon belül.

Trianon emlékezete kapcsán az egyik legfontosabb, vizsgált attribútum az áldozatiság kérdése. Balogh (2015) szerint az áldozati narratíva változásának okát a jelentéseltolódásokban és mentalitásbeli változásokban kereshetjük. Véleménye szerint az áldozat kifejezés eredeti jelentésében egy aktív szereplőt feltételezett, amely jellemvonás mára háttérbe szorult, és helyébe a „passzív elszenvedés” jelentése került. Ez az eltolódás lehetővé tette azt, hogy az áldozati szerep a politikai és szimbolikus térbe kerüljön, a kollektív emlékezés eszközévé váljon. Míg az aktív értelmezésben az áldozat egyfajta lemondás, addig a passzív értelmezés szerint a szó jelentése a tehetetlenség és ártatlanság (Balogh 2015: 36–37). Az első világháború egyértelműen hatással volt a fogalom értelmezésének eltolódására, valamint összekapcsolódott a hősiességhez kapcsolt értékekkel is. A 19. század során az „egyedi” hős képét átvette a hősi ideál fogalma, amely hősszerep megkívánta az elsősorban a nemzet érdekében tanúsított bátorságot, erő kifejtést és a nemzetért hozott áldozatot. A nemzet romantizálása megkívánta, hogy a hősök, akik elsősorban katonák voltak, az ideáért feláldozzák magukat. Az első világháború idején e narratíva uralkodott, így a háború kezdetén tapasztalható lelkesedés is magyarázható a hősiesség és áldozatiság fogalmainak átalakulásával (Balogh 2015: 42–43). Az első világháború kapcsán az áldozatiság és hősiesség fogalmainak értelmezése kéz a kézben járt, az egyik nem volt elválasztható a másiktól. A katonák halálának „értelmét”, a meghozott áldozatot az első világháború végén kezdték megkérdőjelezni (Balogh 2015: 45–46).

Az első világháború vége és a trianoni békeszerződés megkötése után az áldozati narratíva fokozatosan tolódott a passzív-áldozat értelmezésének irányába. Az áldozat jelentéséből kikopott az önfeláldozás, csakis a szenvedés vonásai maradtak meg. A narratíva átalakulása ismét a politikai életben teljesedett ki, ugyanis az „elszenvedett igazságtalanság”, „törvénytelenység” gondolatai kerültek összekapcsolásra a fogalommal. Ebben az értelmezésben a háborús vereség egy magasabb, erkölcsi felsőbbrendűség gondolatával fonódott össze. Balogh – idézve Sabrow-t – írja le, hogy e folyamatban a „*heroizálástól a történelem viktimizálásáig nyúló paradigmaváltás*” jelensége érhető tetten (Balogh 2015: 47–48, idézet a 48. oldalról). Trianon jelképpé vált, e szimbólumban jelenik meg az országot és nemzetet ért trauma és veszteség, ezáltal hivatkozási pontként, valamint a politikai ellentétek kiélezésének eszközeként is funkcionál (Balogh 2015: 47–48). Gyáni erre a jelenségre a Trianon-szindróma kifejezést hasz-

nálja. Véleménye szerint a politikai kommunikáció bizonyos részei arra engednek következtetni, hogy Trianon egy norai értelemben vett emlékezeti hellyé válik. Trianon tragikus volta miatt képes beágyazódni a nemzeti narratívába, alkalmas arra, hogy az elcsatolt területeken élő kisebbségi magyarok szemszögéből az ellenség-áldozat fogalom pár a kommunikáció részét képezze (Gyáni 2012: 44–45).

Trianon és az első világháború kapcsán tehát elsősorban az áldozati kép narratívája került előtérbe, a Caramani és Manucci által leírt fogalmi keretben a viktimizáció és heroizálás jelenik meg. A magyar narratívában a felelősségvállalás kérdése nem kap helyet, csupán a politikai ellentétek kiéleződése esetében tűnik fel.

2.2.2. A második világháború és a holokauszt emlékezete Magyarországon

A második világháború után Kelet-Európa országai szovjet fennhatóság alá kerültek. Az új „rend” szabályai kitértek az emlékezetpolitika addig megszokott gyakorlatainak felülírására is (Blacker–Etkind 2013: 1–2). A második világháborút követően a teljes némaság figyelhető meg Trianon kapcsán, amely tabusított témának számított (Kovács 2015: 89–93), továbbá a második világháború traumáinak feldolgozása sem került előtérbe (Blacker–Etkind 2013: 1–22).

Gyáni szerint a régióra jellemző általános tendenciák Magyarország esetében is érvényesek voltak: az emlékezetpolitika hazai alakulását szigorúan ellenőrizték. Nemcsak az akkori aktuális jelenre volt hatással a szovjet hatalom, hanem a múlt emlékeinek megőrkítésére és az arról való kommunikációra is. Ennek eredményeként a második világháború és a holokauszt traumái nem kerültek be az intézményes emlékezet által megőrzendőnek ítélt emlékek közé, más értelmezések kerültek domináns szerepbe. A szovjet befolyás alatt töltött időszakban a második világháborút győztes háborúként értelmezték, ezáltal sem a katonaáldozatokról, sem az üldözött csoportokról nem emlékeztek, csakúgy, ahogy Magyarországról mint vesztes országról sem. Az országoknak, illetve a régióknak a politikai átmenetet követően nyílt lehetőségük arra, hogy a háború veszteségeit feldolgozzák (Gyáni 2016: 186–89). A szovjet vezetés által kikényszerített „erőszakos hallgatás” a holokausztra is érvényes volt. A szocialista rendszer által fenntartani kívánt „homogén társadalom” képébe nem illeszkedett egy csoporttal, ez esetben a zsidókkal történő eltérő bánásmód. Szécsényi szerint a Rákosi-rendszerre jellemző mély hallgatás oka az volt, hogy az ország és a vezetői nem kívántak szembenézni a magyarok korábbi kollaborációs tevékenységével sem. Emellett a második világháború után az antiszemitizmus nem szűnt meg Magyarországon, így a túlélők csakis szűk körben beszélhettek az őket ért traumákról, a nyilvánosság elé nem álltak. Később, a Kádár-rendszerben az antiszemitizmus rendszerszintű elfojtásáért fizetett ár a zsidók részéről a hallgatás fenntartása és magyar társadalomba való beolvadás volt. Kisebbséget az Eichmann-per hozott, amely per hatására Magyarországon köztudatba került a holokauszt, valamint a zsidók szenvedései. Ebben az időszakban sem kerültek kimondásra a „zsidó” és a „holokauszt” kifejezések, helyettük a „mártír”, „áldozat”, „üldözött”, „elhurcolt”, valamint a „fasizmus”, „náci

tömegyilkosság”, „Horthy-fasizmus” fogalmak kerültek a használatba (Szécsényi 2017: 296–301), még akkor is, ha a csoportok kiléte nyilvánvaló volt. Nagy szerint a holokauszt emlékezeti sajátosságai során megfigyelhető, hogy a traumáról szóló beszédben az államszocializmus során a zsidó származásról nem tettek említést, a halál okáról azonban igen. A traumát, a genocídiumot ebben az időben egy passzív leíró szerkezettel fejezték ki, ezzel is mutatva, hogy a trauma feldolgozhatatlan. Nagy szerint mára a zsidó származásra vonatkozó „tilalom” véget ért, de a tudományos közönség a holokausztról való beszéd során még mindig egy kimondatlan szabályrendszerhez kell hogy igazodjon. A holokauszt vizsgálata során egyértelműen az áldozatiság kerül a középpontba, amely a genocídium nagyságának (1), a meggyilkoltak demográfiai összetételének (2), a személyes haláltörténeteknek (3), valamint a holokauszt átélhetetlenségének (4) hangsúlyaival rendelkezik (Nagy 2015: 27).

Emellett, Feischmidt – idézve Kovács Éva (Kovács 2010: 50) gondolatait – arról ír, hogy a holokauszt a magyarok számára nem saját, társadalmi trauma, hiszen a második világháborúval és a zsidókkal történt borzalmakkal csak később mint „történettel” ismerkedtek meg (Feischmidt 2014: 54). Azonban pontosan erre a kérdésre reagálva írja György Péter, hogy nem elfogadható, ha „nemzeten kívüli eseményként” kerül bemutatásra a zsidók története és szenvedése. Véleménye szerint a zsidók traumájának magától értetődően a „magyar történelem és kultúra” részét kellene képeznie (György 2012). Látható tehát, hogy a második világháború áldozati narratívája korántsem egységes, országon belüli törések is mutatkoznak. Az áldozatiság és hősiesség kérdését magyar értelmezési keretből is szükséges vizsgálni. E témának ikonikus példája a 2014 júliusában felállított német megszállási emlékmű, amely a magyar nép áldozati szerepének bemutatását hangsúlyozza (Eröss 2016, Eröss 2017, Rév 2018). Ezt a képet és üzenetet fokozza, hogy az emlékmű a szovjet hősi emlékművel egy területen található, amely emlékmű a szovjetek Magyarországra történő bevonulását és az ezzel történő felszabadítást volt hivatott szimbolizálni (Balogh 2015: 49–50). E két emlékmű a „*tettes és áldozat ilyen magától értetődő elválása*” szerint is értelmezhető, amely keret figyelmen kívül hagyja a magyar társadalom második világháború során tanúsított kollaborációját a németekkel (Balogh 2015: 50). E két emlékmű egymással kommunikál: bár látszólag egymásnak ellentmondó értékeket kívánnak kifejezni, valójában az áldozatok, hősök, a jók és rosszak szélsőségesen és jól elváló megkülönböztetése történik mind a két esetben. Ez a megközelítés meghatározó a második világháborúról, a holokausztról és az azzal szorosan összefonódó szovjet megszállásról szóló narratívával. A holokauszt kérdését a Caramani és Manucci-féle keretbe helyezve látható, hogy tradicionálisan a heriozálás, a viktimizáció és a hatálytalanítás elvei jelennek meg. A felelősségvállalás kérdése a rendszerváltás utáni magyar emlékezetpolitikának a holokauszt témakörében hagyományosan nem képezte részét.

A politikai átmenet következtében a világháborús emlékek mellett a szovjet elnyomás, diktatúra traumái is a nyilvánosságba kerülhettek, az államszocializmus éveit alatt gyakorlattá vált kényszerű és erőltetett felejtés után az emlékezés szabadabbá

vált (Pető 2014: 4). A történészek az országot, mentális és emlékezeti szempontból „amnéziában szenvedőnek” (Gyáni 2016: 189) írták le. A rendszerváltást követően a posztszovjet térség országaiban az identitásépítés problematikája vált a meghatározóvá: az elnyomó hatalmak politikája után az országnak lehetősége volt arra, hogy a saját önértelmezését építse ki. Ez a folyamat az új „hatalom”, tehát a szabadság megszilárdulásának egy fontos pillérévé is vált (Kubik–Bernhard 2014: 8). Ez korántsem volt egyszerű folyamat, ezért az újonnan alakult politikai pártok valamilyen történeti korszakhoz nyúltak vissza a saját identitásuk kiépítése érdekében (Kovács 2011: 22). Trianon és a holokauszt valamilyen értelemezése tehát a rendszerváltó pártok identitásának elemévé vált, azonban eltérő módon. Az elemzésünk során szeretnénk feltárni azt, hogy a bemutatott emlékezeti csomók milyen sajátosságokat mutatnak a rendszerváltás után harminc évvel.

3. Elemzés

3.1. Adatok és módszerek

Cikkünkben egy nagy méretű, magyar nyelvű, online hírportálokra megjelent, cikkekből álló szövegkorpuszt elemeztünk. Adataink legyűjtéséhez a SentiOne⁶ nevű social listening platformot használtuk. A SentiOne több ezer weboldalt, blogot, fórumot, valamint a főbb közösségimédia-platformok nyilvánosan elérhető adatait teszi elérhetővé, kereshetővé és letölthetővé kulcsszavas, illetve egyéb metaadatokkal (például a megjelenés dátuma, helye) végzett keresések segítségével. Adatainkat a 2017 szeptembere és 2020 szeptembere közötti hároméves időszakból gyűjtöttük, a kereséshez pedig két kulcsszót alkalmaztunk: a Trianonnal kapcsolatos diskurzusok megragadásához a „trianon*”, a holokauszttal kapcsolatos anyagok kiválasztásához pedig a „holo*” kulcsszót. A szavak végén található csillagok azt jelentik, hogy a szavak ragozott formái is érvényes találatnak számítottak.⁷ Az elemzett korpuszba azon weboldalak cikkei kerültek be, amelyekeken legalább 100 találat volt mindkét kulcsszóra. Ez összesen 24 624 darab cikket jelent, amelyből 11 210 Trianon, 14 250 a holokauszt, 836 darab dokumentum pedig mindkét téma keresőszavát tartalmazza.

Mivel azt kívántuk vizsgálni, hogy a Trianonnal és a Holokauszttal kapcsolatos írások hogyan jelennek meg a különböző politikai oldalakhoz köthető emlékezetpolitikai diskurzusokban, az elemzés következő lépéseként a korpuszunk alapjául szolgáló weboldalak listáját három fő kategóriába – nem kormánypárti, szélsőjobboldali, kormánypárti – soroltuk. A politikai kategorizáció szerinti megoszlás az 1. táblázatban látható.

⁶ Lásd: <https://sentione.com/>

⁷ A korpusz összeállítása során célunk volt, hogy lehetőleg az összes releváns tartalmat megtaláljuk. Míg a Trianonnal kapcsolatos kulcsszó nem igényelt utólagos szűrést, addig a holo* kulcsszó esetében erre szükség volt, mivel például a „holott”, „hologram”, „alkoholos” kifejezések nem tartoznak kutatásunk tárgyához. Adatainkat ennek megfelelően alapos utólagos adattisztításnak vetettük alá.

1. táblázat: A korpuszban lévő weboldalak száma politikai kategorizáció szerint

Kategória	Médiumok száma	Cikkek száma
Nem kormánypárti	28	8 274
Baloldali, liberális	12	5 886
Egyéb	7	1 211
Jobboldali	3	641
Bulvár	6	536
Szélsőjobboldali	5	6 762
Kormánypárti	16	9 588
Összesen	49	24 624

Míg a kormánypárti és a szélsőjobboldali kategóriák politikailag homogének, addig a nem kormánypárti kategória nem tekinthető annak. Idetartozik az egykor a Fideszhez köthető, a centralizációnak áldozatul esett, jobboldali újságírók által létrehozott Magyar Hang és a Válasz.hu, a Jobbikhoz köthető Alfahír, de szintén itt található a baloldali, liberális oldalhoz sorolható 444.hu, a Népszava, illetve a Magyar Narancs, valamint a bulvár formátumot képviselő Blikk és a Dívány.hu is. Emiatt a nem kormánypárti kategóriát a táblázatban látható módon további alkategóriákra bontottuk.

Ugyan az egyes kategóriákba tartozó médiumok száma nagy eltérést mutat, a három nagy csoportba tartozó cikkek száma összemérhető nagyságrendű – erre a médiumok listájának kialakítása során különös figyelmet fordítottunk. Szintén fontosnak tartottuk, hogy az egyes kategóriákba eltérő stílust képviselő médiumok is kerüljenek, így könnyedebb hangvételű, és komolyabb irányvonalat képviselő médiumokat is választottunk. Ennek megfelelően például a kormánypárti források⁸ között ugyanúgy megtaláljuk a 888.hu-t, mint a Hirado.hu-t, a Vadhajtásokat vagy a Bors Online-t, a nem kormánypárti újságok között pedig egyaránt szerepel a 444.hu, a Portfolio.hu, az Alfahír és a Népszava.⁹

Az adatgyűjtést és az adattisztítást a szövegek előfeldolgozása követte, amelynek során egy korábbi kutatásaink során kidolgozott, már többször sikerrel alkalmazott módszertant követtünk, kiegészítve azt néhány további lépéssel, a jelen elemzés alapjául szolgáló korpusz sajátosságainak megfelelően. Az előfeldolgozás célja, hogy a természetesnyelv-feldolgozási modellek megfelelő teljesítménnyel működjenek, eredményeik interpretálhatóak legyenek – ennek érdekében a folyamat során a szövegen egyszerűsítéseket, transzformációkat végzünk. Az általunk követett előfeldolgozási procedúra a következő lépésekből állt. Első lépésben szövegeinket megszabadítottuk az URL-ektől, egy szintaktikai elemző csomag (Zsibrita–Vincze–Farkas 2013) segítségével lemmatizáltuk (szótöveztük) a dokumentumokat, majd szófaji szűrést végeztünk, kizárólag a főneveket, tulajdonneveket, határozószavakat, mellékneveket és

8 Fontos megjegyezni, hogy kizártuk a források listájáról a KESMA szervezetéhez tartozó vidéki lapokat, mivel korábbi kutatásaink során tapasztaltuk, hogy ezek a médiumok nagyon gyakran ugyanazokat a cikkeket közlik minimális változtatásokkal. Ez gyengébb minőségű topikmodelleket, nehezebb interpretációt eredményezett volna a számos ismétlődően megjelenő tartalom miatt.

9 A médiumok részletes kategorizációja az 1. számú mellékletben található.

számneveket megtartva a korpuszban. Ezt követően egy Wikipedia-adatakon alapuló algoritmus segítségével (Daiber et al. 2013) felismertük és egyetlen tokenné vontuk össze a névelemeket, majd detektáltuk a szignifikáns bi- és trigramokat – azokat a szókétfősöket és szóhármassokat, amelyeket szintén egyetlen tokenként érdemes kezelni a modellezés során. A továbbiakban előzetes topikmodellek és a korpuszt leíró szógyakorisági listák segítségével tovább standardizáltuk a szövegeinket, majd eltávolítottuk a stopszavakat, azokat a túl általános kifejezéseket, amelyek nem adnak hozzá a modellek interpretációjához. Az előfeldolgozás utolsó fázisát a gyakorisági szűrés jelentette, amelynek során töröltük a rendkívül ritka, túlzottan gyakori szavakat, illetve azokat a dokumentumokat, amelyek kevesebb mint öt szóból álltak.

3.2. Topikmodellek: módszertan

A topikmodellezéshez az LDA (Látens Dirichlet Allokáció) nevű nem felügyelt gépi tanulási modellt használtuk (Blei et al. 2003, Blei–Lafferty 2009, Blei 2012). Az LDA alkalmazása egy adatvezérelt megközelítésnek tekinthető, mivel az algoritmus a topikok kialakítása során nem támaszkodik humán annotációra vagy bármilyen meglévő metaadatra, hanem kizárólag a szövegek látens struktúráját veszi figyelembe. Az LDA célja az, hogy feltárja a szövegtörzs látens tematikus struktúráját úgy, hogy a korpuszban lévő cikkeket topikokba sorolja. A topikok létrehozásához a modell a szövegekben megtalálható szavak együttes előfordulását elemzi, azzal az előfeltevéssel, hogy a topikok jellemezhetőek a hozzájuk tartozó szavak segítségével, tehát az a dokumentum (cikk), amely egy adott topikhoz nagyobb valószínűséggel tartozik, inkább tartalmazza azokat a szavakat, amelyek a topikra jellemzőek. Az LDA a dokumentumokat a kutató által előre meghatározott, véges számú topik keverékeként kezeli (Blei et al. 2003, Blei–Lafferty 2009, Németh et al. 2020, Németh–Koltai 2021). A modell alapján minden szöveghez megadható a topikokra egy-egy valószínűségérték, amely azt jelenti, hogy a szöveg mekkora eséllyel tartozik az adott topikhoz. Elemzésünk során a korpuszban megtalálható cikkeket azokhoz a topikokhoz rendeltük, amelyek a leginkább dominánsan megjelennek bennük. Az elemzés során különös figyelmet fordítottunk azokra a cikkekre, amelyek a legjobban reprezentálják az egyes topikokat, tehát az adott topikban a legnagyobb topik-valószínűséggel rendelkeznek: ezeket az írásokat a kvalitatív szövegelemzés módszerével értelmeztük.

Mivel az LDA modellek illesztése során gyakran kihívást jelent az adott szövegtörzsről optimálisnak tekinthető topikszám megtalálása, ezért több topikmodellt is futtattunk öt és harminc topik közötti topikszámokra. Minden topikszámnál kiszámítottuk a C_v (Röder et al. 2015) nevű topikkoherencia mutató értékét, majd a megfelelő topikszámról a koherenciaértékek, illetve a modellek kvalitatív értékelése segítségével döntöttünk. Jelen cikkünkben egy 14 topikos megoldást elemeztünk.

3.3. A kialakult topikok

A topikmodell elemzését két fázisban végeztük. Első körben arra voltunk kíváncsiak, hogy a létrejött topikok tartalmai mennyire fedik elemzésünk tárgyát, illetve egy általános képet kívántunk alkotni a korpuszunk tartalmáról. Ennek megállapítására először kvantitatív, majd kvalitatív módon értékeltük az egyes topikok tartalmát. A kvantitatív fázisban egyebek mellett minden topik esetében megvizsgáltuk a topik méretét, azt, hogy az adott topik milyen arányban tartalmaz a holokauszttal, Trianonnal, illetve mindkét témával kapcsolatos keresőszavakat. Kvalitatív elemzéssel megnéztük azt is, hogy milyen arányban találunk az adott topikban kormánypárti, nem kormánypárti, illetve szélsőjobboldali médiumokról származó cikkeket, továbbá megvizsgáltuk, hogy az általunk az elemzéshez használt négy kulcsfogalom tekintetében az adott topik mennyire rendelkezik egyértelmű, egy irányba mutató narratívával. Az elemzés ezen első fázisa alapján kizártunk öt darab topikot a további vizsgálat alól, mivel úgy találtuk, hogy ezeknek a tartalma nem releváns az elemzés szempontjából.¹⁰ A fennmaradó kilenc darab topik összesen 15 360 darab cikket tartalmaz. Az elemzés második fázisát, amely a szövegek kvalitatív feldolgozását, értő, alapos olvasását (*close reading*) jelentette, ezen a 15 360 darab cikken végeztük. A fennmaradó topikok részletes adatai az alábbi táblázatban láthatók.

¹⁰ Ezekben a topikokban zömében olyan cikkek szerepeltek, amelyek (1) csak említés szintjén tartalmazták a kulcsszavainkat, és elsődlegesen nem a vizsgált témában íródtak, (2) nem tekinthetők politikai tartalmú cikkeknek (pl. színházi beszámoló, filmekről, zenéről szóló szövegek), (3) hírosszefoglalók változatos témákban, amelyek ugyan tartalmazzák a kulcsszavainkat, de nagy részben nem releváns tartalmúak, (4) nem magyar kontextusú írások.

2. táblázat: A kialakult topikok leíró adatai ¹¹

Topik kódja	Rövid leírás	Cikkek száma	Holo-kausz %	Trianon %	Mindkettő %	Kormány-párti %	Nem kormánypárti %	Szélső-jobboldali %
1	A nemzeti összetartozás napjával, a Trianon-évfordulóval és a nemzetpolitikával kapcsolatos hírek és kormányzati nyilatkozatok, megemlékezések.	2 456	2%	100%	2%	53%	15%	32%
2	Történelmi témájú cikkek és elemzések.	1 410	22%	85%	7%	34%	27%	40%
4	Ünnepek és évfordulók, politikai beszédek. Orbán Viktor megemlékezései. Emlékezés, emlékhelyek.	1 212	18%	87%	6%	40%	11%	49%
5	Aktuálpolitika. Az ellenzék botrányai, különös tekintettel a Jobbikra.	2 175	58%	45%	3%	49%	30%	21%
7	A határon túli magyarság hírei. Fókuszban Erdély: Trianon-ünnepnap, székelly autonómia, üzvölgyi temető. Kárpátalja: ukrán nyelvtörvény.	1 523	12%	92%	4%	39%	18%	43%
8	A Kossuth téri Trianon-emlékmű. Turaajánlók, települések bemutatása.	1 504	31%	72%	3%	32%	43%	25%
9	Történelmi és társadalmi témájú tanulmányok, elemzések, cikkek.	1 467	45%	67%	12%	30%	44%	26%
10	Orbán Viktor megemlékezései európai uniós és nemzetközi politikai témákban. Az Orbán–Matovič-találkozó, magyar–szlovák viszony.	1 302	31%	71%	2%	39%	33%	27%
11	A kormányzat és a zsidó felekezeti vezetés kapcsolata, megemlékezések, nyilatkozatok. A Sorsok Háza projekt.	2 311	100%	2%	1%	31%	47%	22%

11 A táblázatban keretelések miatt a kulcsszavak, illetve a politikai kategóriák aránya nem minden esetben ad ki 100 százalékos értéket.

A mélyebb vizsgálat alá vett kilenc topik közül hat egyértelműen Trianon-fókuszú, kettő megközelítőleg fele-fele arányban tartalmaz a holokauszthoz és Trianonhoz köthető szövegeket, egy pedig szinte kizárólag a holokauszttal foglalkozik. A teljes korpuszban a kormánypárti sajtó írásai 40, a nem kormánypárti és a szélsőjobboldali médiumok cikkei pedig egyaránt 30-30 százalékban fordulnak elő. A teljes korpuszhoz viszonyítva két topik jellemezhető kormánypárti, három nem kormánypárti, és további három szélsőjobboldali túlsúllyal. Egy topik esetében a politikai arányok átlagosnak mondhatók. Ahhoz, hogy jobban átlátható legyen az elemzett korpusz tartalma, az egyes topikoknak egy-egy rövid leírást is adtunk, amely megtalálható a 2. táblázatban.

A kialakított topikokról szóló általános bemutatás után a következőkben a négy meghatározott fogalom előfordulására, értelmezésére vállalkozunk. Elemzésünk alapját a Caramani és Manucci (2019) által használt négy pillér adja: a heroizálás, a viktimizáció, a hatálytalanítás, valamint a kulpabilizáció megjelenési formáit keressük az egyes topikokban. Eredményeinket, a talált sajátosságokat összehasonlítjuk a hagyományos magyarországi a jellegzetességekkel, keretezésekkel. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy jelen írásunk keretei nem engedik meg az összes téma bemutatását minden potenciális politikai oldal nézőpontja szerint. Elemzésünkben azonban olyan cikkeket választottunk és hivatkoztunk, amelyek jól reprezentálják az adott politikai orientáció álláspontját a vizsgált témákkal kapcsolatban.

3.4. Heroizálás: kik a hősök?

Az elemzésünk során egy számú topikként azonosított cikksokor elsősorban a nemzeti összetartozás napjával,¹² valamint nemzetpolitikával kapcsolatos híreket, túlnyomóan kormánypárti nyilatkozatokat, megszólalásokat tartalmaz. Az összegyűjtött cikkek nagy része Potápi Árpád nemzetpolitikáért felelős államtitkár ünnepi beszédét, illetve a beszédhez kapcsolódó értelmezést közöli, és általánosságban is felülreprezentált a kormánypárti sajtó ebben a topikban. A nemzetpolitikáért felelős államtitkár a felszólalásában Trianonról emlékezett meg, valamint az első világháború máig ható következményeiről szólt. A beszédében – bár nem tagadta, hogy Trianon fájó pont a magyar emberek számára – a megbékélésre fókuszált, valamint a család fontos, összetartó szerepét emelte ki. Köszönetet mondott azoknak a magyar embereknek, családoknak, akik megélték Trianont és a nehézségek és hátrányok ellenére, magyarként nevelték fel a gyermekeiket (Magyar Hírlap 2019). A beszédben Trianon traumájának kérdése nem került a „hatálytalanított” témák közé, az ország szétszakítása miatt megélt fájdalomról szó esik, a hangsúly azonban egyértelműen a szétszakítást túlélő közösségen van. A határon túl élő magyar családok – akik magyarként nevelték fel a gyermekeiket – alkotják a heroizáltak csoportját, ők azok, akiket a beszéd alapján a kormányzati narratíva hősként mutat be (Magyar Hírlap 2018).

12 A nemzeti összetartozás napjának létrehozása a 2010-ben megalakított Fidesz-kormány egyik első döntése volt. Az emléknapot a trianoni békeszerződés aláírásának dátumára, június 4-re tették (Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 2010).

A kettes számú topikban uralkodóan az első és a második világháború katonai sikereinek és kudarcainak leírásai, történelmi témájú írások találhatóak. A topik a korpusz átlagos politikai megoszlásához képest szélsőjobboldali túlsúllyal jellemezhető. Az első világháború és Trianon emlékezete kapcsán kiemelt szerepet kapnak a katonák, akik a hősök szerepében tűnnek fel. Jellemző a topikra a 24.hu-n szereplő cikk, amelynek már a címe is mutatja a heroizálás folyamatát: *A poklok poklában is helytálltak a magyar katonák. Az írás az Isonzó folyó menti csatákat elemzi, leírva a monarchia hadseregében szolgáló katonák mindennapjait, a lövészárkokban uralkodó körülményeket. A szöveg részletessége szinte megeleveníti a katonák kegyetlen mindennapjait. A cikk írója a cím mellett a „hősi halál” és a „hősies helytállás” kifejezésekkel is hangsúlyozza a katonák szerepét (24.hu 2020a).*

A hősookról szóló narratíva a második világháborúról megjelenő cikkeket is behálozza, a holokauszt témája azonban ritkán jelenik meg. A cikkek fókuszába a magyar hadsereg hősies helytállása kerül. A Don folyó menti csata leírása egyike a megjelenített témáknak, amely írások a kilátástalan, reménytelen helyzetben is hősiesen helytálló magyar katonák képét festik le. A hős katonák szerepe azonban e cikkben összemosódik az ország tehetetlen, áldozati szerepével is, miszerint a katonák keleti frontra történő vezérlése csak azért történt, mert az „1938 és 1941 közötti évek területi visszacsatolásaiért akkor már csak így lehetett »fizetni«” (Magyar Idők 2020a, Kuruc.info 2020a). Az áldozatok és hősök szerepének elmosódása mellett a fenti cikk érinti a kulpabilizációt, a múltbéli eseményekért való felelősségvállalás témáját is. Fontos továbbá, hogy a hősiesség kérdése sokkal kevésbé hangsúlyosan jelenik meg a nem kormánypárti orgánumban. Az ezeket a témákat boncolgató írások között a magyar politikai élet baloldala kevésbé reprezentált, erős értékítéletet nem fogalmaznak meg, értéksemlegességgel találkozunk.

3.5. Kik az áldozatok?

A létrehozott topikmodell segítségével több olyan témacsoportot is sikerült azonosítani, amelyben az áldozatisággal kapcsolatos témák nagy arányban jelentek meg. A kettes számú topikban egy, a radikális hangvételű, kormánypárti Vadhajtások honlapján közölt cikk jól ábrázolja a Trianonnal összekapcsolódó traumát és annak feloldhatatlan, áldozati voltát. A cikk a *98 éve! Trianon a mi holokausztunk!* címet viseli. Már maga a cím, tehát a holokauszt és Trianon párhuzamba állítása is utal arra, hogy a trauma – mind a két esetben – hatalmas, azonban a cikk szerzője a megfogalmazással elkülöníti a „mi” és az „ők” csoportját. A cím arra enged következtetni, hogy Trianont a saját csoportjának traumájaként, míg a holokausztot az idegen csoport traumájaként értelmezi. Ez a címadás feleleveníti a György Péter (2012) által is megfogalmazott gondolatokat, miszerint a magyar társadalomban élő jelenség a holokausztot nem a saját csoport, a magyarok traumájaként értelmezni, hanem mint egy, külső és idegen csoport által elszenvedett történetet. Az írásban részletezik a békeszerződés által Magyarországot sújtó veszteségeket, csakúgy, ahogy a második világhábo-

rú után megköttetett, párizsi diktátumban lefektetett területi aspektusokat. A cikk 2010. június 4-én az Országgyűlés által kimondott nemzeti összetartozás napja alkalmából íródott (Vadhajtások 2018). A szöveg tényyszerű, történelmi adatokat sorol fel, valamint ezzel párhuzamosan a történéseket egy meseszerű szövegbe helyezi. Az elmesélés módja olyan hatást kelt, mintha a történések logikus egymás után következése megakadályozhatatlan lett volna. Emellett ez az értelmezés Magyarországot egy passzív, elszenvedői szerepbe helyezi, „szemet huny” afelett, hogy az ország és annak vezetői is hoztak döntéseket. A „diktátum” kifejezés használata is az említett, elszenvedői, áldozati szerepet erősíti. A hagyományos, passzív áldozati szerep mellett megmutatkozik az áldozati versengés, amelyre a cím már önmagában is utal. Annak feltevése, hogy a veszteségek összehasonlíthatóak, valamint a „mi” és „ők” csoport határozott elkülönítése alapozza meg a versengő áldozati narratívát.

Az áldozati narratíva kapcsán fontos elemeznünk Orbán Viktor beszédeit, amelyekben sajátos módon fonódik össze a magyar nép hősi és áldozati szerepe. A négyes számú, erősen Trianon-fókuszú és szélsőjobbaldali túlsúllyal jellemezhető topikban számos ilyen példát találunk. A Ripost honlapján megjelenő cikk a trianoni békeszerződés századik évfordulójának megemlékezésén elhangzott Orbán-beszédből szemezget. A miniszterelnök beszéde nyitányában kijelentette, hogy *„nincs a világon egyetlen nemzet sem, amely kibírt volna ilyen száz évet”*. Beszédében kitért arra, hogy a magyaroknak mindig is meg kellett küzdeniük a hazájukért. Ezt a szenvedést és áldozatot szintén sajátos, hősi szemszögből értelmezte: *„Emlékeznünk kell, mennyi tetterő, céltudat, tehetség, vér, áldozat és vitézség kellett, hogy mi ma itt állhassunk.”* A szuverenitás központi témája ennek a beszédének: az önállóságot és a határok védelmét akutálpolitikai kérdésekkel – mint például a menekültek kérdése – is összekapcsolta (Ripost 2020). Ez az Orbán-beszéd példázza a Balogh (2015) által is leírt összefüggést a heroizáció és a viktmizáció közötti átmenetről. A beszéd önmagában példaként szolgál mind a passzív, mind pedig az aktív áldozati fogalom megjelenésére.

Az áldozatisággal kapcsolatban rendszeresen felbukkanó kérdéskör a határon túli magyarok, elsősorban a romániai magyarok helyzete. Az elemzett cikkek a hetes számú, erősen Trianon-fókuszú topikban jelennek meg, és a román–magyar együttélés szimbolikus konfliktusait tárgyalják (például a Trianon-ünnepnapot, a székely autonómia kérdését, illetve az úzvölgyi katonai temetőben történeteket). Ezek a cikkek példaként és „bizonyítékként” szolgálnak arra, hogy a magyarok Trianon óta áldozati szerepben vannak. Tőkés László akkori európai parlamenti képviselő szerint *„az erdélyi magyarság 30 évvel a diktatúra bukása után is ostrom alatt van, és annak a román nemzetpolitikának az áldozata”*. Tőkés részletezte a magyarságot ért atrocitásokat, mind történelmi távlatban, mind pedig a nem túl távoli múltból hozott példákat. Az igazságtalanság precedenseként említette, hogy Klaus Iohannis elnök megvonta tőle a Románia csillaga kitüntetését, mikor Tőkés Orbán Viktort sürgette, hogy Magyarország vállaljon védhatalmi szerepet az erdélyi magyarok felett (Nemzeti.net 2019). Az áldozati szerep hagyományos leírása mellett gyakran megjelenő téma az úzvölgyi ka-

tonatemetőt ért támadás¹³ is, amelynek magyar szemszögű keretezésében a „provokáció” és a „kegyeletsértés” jellemző kifejezések (Kuruc.info 2019, Kuruc.info 2020c). A hetes számú topik az átlagosnál magasabb arányban tartalmaz szélsőjobboldali hírportálokat, emiatt a magyar áldozati narratívában elsősorban a passzív szerep kerül bemutatásra.

Szintén a hetes számú topikban jelenik meg a székely autonómia kérdése. A cikk által közvetített álláspont szerint az 1918-as gyulafehérvári határozatban megígért autonómia már „száz éve késik”, a magyarok Románia területén jogfosztottként élnek. A magyar jogvédők véleménye szerint az autonómiáról szóló vita folyamatos háttérbe sorolása egymás ellen fordította a hagyományosan, egymás mellett békében élő nemzeteket (VS.hu 2018). E szemszögből vizsgálva a romániai magyar kisebbség szerepét kirajzolódik, hogy a csoport a mindenkori aktuális politikának kiszolgáltatott helyzetben van. Az áldozati szerep tehát történetileg és jelenleg is megmutatkozik: míg Trianon esetében egy idegen országba kényszerültek kisebbségi csoportként, aktuálisan az autonómia hiánya miatt érznek jogfosztást. *„Területért jogokat követünk. Hogyha már a hazánktól megfosztottak minket, új hazánkban, közös országunkban legalább alapvető emberi és kollektív jogainkat biztosítsák cserében”* – hangzott el 2018-ban Tőkés Lászlótól. Érvéle szerint a székely autonómia Románia függetlenségét nem veszélyeztetné, csupán az 1918-as, gyulafehérvári határozatban foglaltak valószínűleg meg (Magyar Idők 2018b). A fenti cikkek egyrészt áldozati szerepben jelenítik meg a magyar kisebbséget, ugyanakkor ezzel párhuzamosan egy önmagát védő, hősiess csoportként ábrázolják a magyarokat.

Az ebben a topikban megjelenő nem kormánypárti sajtó esetében értéksemlegesség figyelhető meg. Az Azonnali honlapján a Trianonról szóló cikkek egyikében a Magyarországon élő románok békeszerződéssel kapcsolatos véleményéről készült videóriport, a rövid ismertetőben azonban csupán arra reagáltak, hogy a megkérdezettek jelentős százalékban magyarul, és nem román nyelven beszéltek (Azonnali.hu 2020b).

3.6. Mely témák nem kerülnek a közbeszédbe?

A hatálytalanítás témakörét vizsgálva hasonló párhuzamokra bukkantunk, mint az áldozati narratíva elemzése során. Míg az áldozati narratíva szinte elválaszthatatlan a heroizációtól, addig a hatálytalanítás sajátos módon összefonódik a kulpabilizációval az elméletben meghatározott sajátosságaival.

13 A két világháború során az Úz völgyében több csatát is vívtak, emellett a háborúk területi változásai miatt a régió tartozott mind az akkori Magyarországhoz, mind pedig az akkori Romániához. A csaták és a területmozgások eredményeként a temetőben örök nyugalomra helyezett katonák számáról és nemzetiségéről viták szólnak. Aktuálisan a temető Hargita megyéhez tartozik, azonban a Bákó megyéhez tartozó Därmănești a város közbirtánosává nyilvánította a temetőt, és 52 betonkeresztet állítottatott – külön parcellát létrehozva a román halottak számára. A polgármester a létrehozott parcellát fel is szerette volna avatni, valamint a temetőben történő változtatásokat „helyreállításnak” titulálta. A temetőben történő szimbolikus eseményeket a székelyek ellenérzésekkel fogadták. A felavatás előtt azonban a betonkereszteket ismeretlen emberek műanyag zsákba csomagolták, a román sajtóban ezt a székelyek által elkövetett kegyeletsértésnek értelmezték. A fizikai konfliktusra 2019. június 6-án, az avatás és egyben a Romániában ünnepelt hősök napján napján került sor, amikor a székelyföldi magyarok egy csoportja élelőncot vont a temető köré, amelyen a románok erőszakosan áttörtek, hogy bejuthassanak a temetőbe (Magyarosi 2019). 2021 októberében a Bákói Táblabíróóság érvénytelenítette Därmănești város határozatát, ezzel „visszaadva” a temetőt Csikszentmártonnak (HVG.hu 2021).

A tízes számú topik – amelyben találunk példákat a „szándékos ki nem mondásra” is – sajátossága, hogy a cikkek eloszlása nem tér el jelentősen a teljes korpuszban mért arányoktól. A topikban meghatározóan jelen vannak a szlovákiai magyarság helyzetéről szóló írások, amely témakör a magyar és a szlovák miniszterelnök találkozása kapcsán került előtérbe. A topikban szereplő cikkek gyakran szó szerinti idézésben mutatják be a két kormányfő találkozását, illetve az ezzel kapcsolatos eseményeket. 2020 során a két vezető politikus kölcsönös gesztusokat tett egymás irányába. Orbán Viktor fogadta Igor Matovič kormányfőt, megköszönve neki a felvidéki magyaroknak tett gesztusait, a koronavírus-járvány során kialakított együttműködést (Hirado.hu 2020). Az egyeztetések során a két kormányfő a jövőről, az országok együttműködéséről beszélt, azonban Trianon a két miniszterelnök között a megbeszélésen nem került szóba. Orbán Viktor véleménye szerint a magyaroknak történelmi tudata és nem sérelmei vannak Trianonnal kapcsolatban, és lehetetlen, hogy a szlovákokhoz hasonló módon gondolkozzanak a történelmi eseményről. Matovič hasonlóan gondolkodott, véleménye szerint a múlttal a történészeknek kell foglalkoznia, a politikusok kezében pedig a jövő van (Nemzeti.net 2020b). A két kormányfő kölcsönösen elismerte, hogy az országok véleménye Trianonról eltérő és nem is egyezhet meg, így a tárgyalásaik során a történelmi eseményekről nem beszéltek, az együttműködés keretében, az azzal kapcsolatos nyilatkozatokban a két kormányfő között Trianon tiltott témának számított.

A tízes számú topikban a nem kormánypárti hírportálok írásai egyharmados arányban fordulnak elő. A két kormányfő találkozását leíró, nem kormánypárti forrásból érkező cikkek ebben az esetben is értelmezés és szerzők által megfogalmazott vélemény nélkül számolnak be a találkozóról (ATV.hu 2020b). A 24.hu-n megjelent cikkben szerepelnek idézetek Orbán Viktortól, az írás azonban beszámoló jellegűnek tekinthető (24.hu 2020b). A két miniszterelnök találkozása mellett a nem kormánypárti sajtó más kormánytagok felszólalásairól is beszámol. Az ATV.hu Szijjártó Péternek a két kormányfő találkozásával kapcsolatos gondolatait közölte (ATV.hu 2020a), azonban a nem kormánypárti kategóriába tartozó médiumok ezt az eseményt sem helyezik erőteljes keretezésbe. Az Azonnali mélyebb bepillantást enged a szlovákiai magyarok politikai színtéren való működésébe. A hírportálon közölt értelmező cikk bemutatja, hogy a szlovákiai Magyar Közösség Pártja (MKP) milyen körülmények között nyújtott át egy memorandumot a szlovák miniszterelnöknek. A párt által megfogalmazott és benyújtott csomag a magyarok jogegyenlőségével kapcsolatban fogalmaz meg kéréseket (Azonnali.hu 2020a). Ez a cikk, bár mélyebb bepillantást enged a párt működésébe, céljaiba, leginkább kívülálló szemzőgből értelmezi az eseményeket. A memorandum kisebbségi magyar pozícióból született egy olyan időszakban, amikor a magyar és a szlovák kormányfő kölcsönösen gesztusokat tett egymásnak, a nem kormánypárti sajtó azonban e témában sem jelenített meg erős értékeket, érzelmeket vagy perspektívát.

A hatálytalanítás kapcsán a kettes számú topik elemzése is indokolt. A topikban magas arányban fordulnak elő történelmi eseményeket feldolgozó cikkek. Ezek a szél-

sőjobboldali orgánumokban megjelenő írások azonban több esetben szélsőségesen egysíkú történelmi nézőpontot mutatnak be. Írásunkban mi ezt is a hatálytalanítás, ki nem mondás egyik eszközének tekintjük. Véleményünk szerint az ilyen jellegű írások összefonódnak a kulpabilizációval, pontosabban annak hiányával is. Erre lehet példa a Vadhajtások felületén szerkesztetlenül megjelent Csurka István-írás, amely az első világháború végétől tekinti át a magyar történelmet és egy értelmező ívet próbál illeszteni az eseményekre. Az eredeti, 2011-es írásban Csurka erős kijelentéseket tesz: azt írja, hogy Károlyi Mihály tudatosan készítette elő a „bolsevik rémuralmat”. Emellett kifejti a véleményét, miszerint Tisza Kálmán pénz hiányában „feküdt le” a „zsidó akarat előtt” (Vadhajtások 2019). A cikkben a történelem egyoldalú és rendkívül szélsőséges értelmezése olvasható. A Vadhajtások felületén a cikk 2019-ben jelent meg, és a szerkesztők nem érezték szükségességét annak, hogy értelmezve kiegészítsék az eredeti írást, amiből arra lehet következtetni, hogy a Csurka-féle történelemszemlélet helytállóan és elfogadhatónak tartják. Emellett példaként említhető még a Rongyos Gárda kapcsán megjelent cikk (*Akik felvették a kesztyűt a vörös terroristákkal és a hazaárulókkal* címmel) (Nemzeti.net 2020a, Vadhajtások 2020). A cikk írója a gárdát az egyik olyan gerilla-hadviselést végző szervezetnek tekinti, amely megpróbálta megállítani az „az ország sorsának végzetbe rohanó szekérét”. A cikk az 1921-es soproni fellépésüket és hősiességüket említi, valamint érzelmi töltettel is rendelkezik: egy soproni megemlékezés során elhangzó beszéd kapcsán utólag derült ki, hogy a beszédet mondó személy az édesapját is a csatában veszítette el, így a kollektív trauma mellett a beszéd a személyes gyásszal is bővült (Nemzeti.net 2020a, Vadhajtások 2020). A cikk bár több történelmi eseményt is rögzít, a gárda szerepét nagyon egyoldalúan mutatja be. A „honvédő” küzdelmek kapcsán nem merül fel a felelősségvállalás, valamint a gárda nem jelenik meg olyan történelmi kontextusban, amelynek értelmezése nem bontható ilyen könnyen a „jók és rosszak közötti harcra”.

Szintén ebben a topikban jelentek meg cikkek az első és második bécsi döntésről és azok „igazságosságáról is”. A Nemzeti.net honlapján az alábbi címmel jelent meg írás: *Amikor győzött egy kis igazság: 80 éve hozták meg az első bécsi döntést*. A cikk szerzői taglalják a területi revízió részleteit, a szlovák fél szemszögéből történő értelmezés azonban nem kerül bemutatásra. Egy ponton az írók idézőjelben használják a „szlovákiai oldal” kifejezést, utalva arra, hogy a visszacsatolás jogos követelés volt a magyarok részéről. A cikk elsősorban a terület lakosságának etnikai arányai miatt tekintette helytállóan a magyar követelést, az „országgyarapítás” különböző állomásait (Nemzeti.net 2018b). Az Origo honlapján is jelent meg olyan írás, amely egy történelmi eseményt szélsőségesen egyféle álláspontból mutat be. „Örömkönnyekek és virágosó fogadta Kolozsváron a magyar honvédeket” – írja az Origo a második bécsi döntés kapcsán. A területi revízió kapcsán az írás nem tekinthető árnyaltnak, túlnyomóan pozitív színben mutatja be az eseményeket (Origo.hu 2019e), nem utal a visszacsatolás más aspektusaira.

A hatálytalanítás esetében megfigyelhető egy, az első és második világháború emlékezte kapcsán megjelenő sajátosság: egyes szavak, kifejezések teljes tabusítása, körülírása. A Trianon kapcsán elemzett cikkek esetében – hasonlóan az államszocializmus alatti holokausztemlékezethez – a ki nem mondott kimondás a jellemző. A második világháború után, ahogyan azt az elméleti részben is tárgyaltuk, gyakori jelenség volt, hogy a „zsidó” és „holokauszt” kifejezések helyett a „mártír”, „áldozat”, „üldözött”, „náci tömeggyilkosság” fogalmak kerültek kimondásra (Szécsényi 2017: 296–301). A nyilvános kommunikációban az áldozatokról és veszteségekről való beszéd csak közvetetten valósult meg, a körülírt és tabusított szavak mögött rejtőző valódi jelentéssel mindenki tisztában volt. Emellett az egyes történelmi példák szélsőségesen egysíkú nézőpontból való bemutatása egyszerre mutatja a hatálytalanítás és a felelősségvállalás (hiányának) jellegzetességeit is.

3.6.1. A hatálytalanítás hiánya

A hatálytalanítás témáját vizsgálva megkerülhetetlen, hogy bemutassuk a magyar szélsőjobboldal narratíváját. Azonban a topik elemzése előtt fontos hangsúlyozni, hogy a bemutatott cikkek elsősorban a kormánypárti médiában megjelenő, a szélsőjobboldal és különösen a Jobbik 2010 körüli működését bemutató írások. Ezek a cikkek a kormánypárti oldal azon törekvését reprezentálják, amellyel az ellenzéki összefogás pártjait a Jobbik múltbéli ügyeivel kívánják diszkreditálni. A topik elemzésénél tehát figyelmesen kell olvasnunk, nem összerosva a jobboldal korábbi nyilatkozatait és az események aktuális keretezését. Az általunk elkülönített ötödik topik, amely tehát tartalmában a magyar szélsőjobboldal radikalizmusát tárgyalja, a kormánypárti sajtó felülreprezentációjával jellemezhető (49 százalék), a cikkek csupán 21 százalékban származnak szélsőjobboldali portálokról. Ezek az írások rengeteg eredeti idézetet tartalmaznak, ezeken keresztül mutatják be a radikális nézeteket. Az e csoportba tartozó cikkek a hatálytalanítás hiányára adnak példát: olyan történésekről számolnak be, amelyekkel a szélsőjobboldal bizonyos tagjainak gátlástalanságára, radikalizmusára és végletes szélsőségességére mutatnak rá.

Az Origo.hu egy jobbikos párttagról, Sneider Tamásról és a feleségéről számol be. Sneider korábban egy szkinhedmozgalom tagja volt, és felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték 1992-ben egy roma férfi megverése miatt. A cikk Sneider feleségéről kiszivárgott anyagokról is beszámol: 2017-ben a nő náci karlendítéssel pózolt az esküvőjükön, valamint homofób és rasszista hangfelvételek is előkerültek az eseményről (Origo.hu 2019a). A Sneider házaspár mellett Szávay Istvánról, szintén Jobbik-tagról is kerültek elő felvételek, amelyekben arról beszél, hogyan vert meg egy zsidó nőt. A felvétel napvilágra kerülése után Szávayt menesztették a parlament jegyzői posztjáról, a Figyelő szerint azonban ez csupán figyelemelterelés volt. A szerző úgy érvel, hogy bár ez a látszatlépés megtörtént, a Jobbikban még mindig szélsőséges emberek kapnak vezetői pozíciót. Ilyen Gyöngyösi Márton, aki 2012-ben nemzetbiztonsági kockázatnak nevezte a zsidókat és listázni szerette volna az izraeli állampolgársággal is rendel-

kező parlamenti képviselőket (Figyelő.hu 2018). Kulcsár Gergely Jobbikos képviselő nyíltan antiszemita felszólalásában a holokausztot „kamukausztnak” nevezte, valamint félt attól, hogy a Parlamentben a holokauszt „állítólagos áldozataira” akarnak emlékezni. Szintén ő volt az, aki a rakparti, holokauszt áldozatainak emléket állító cipőkbe beleköpött, valamint az alábbiakat írta az emlékmű kapcsán: „Mindenkinek ajánlom, hogy ha szomorú vagy fáradt, látogasson el ide, megjön a kedve folytatni a munkát, amit őseink sajnos nem fejeztek be!” A Kuruc.infón közölt cikkben Jakab Pétert, a Jobbik akkor frissen kinevezett elnökét kritizálták, aki felszólította Kulcsár Gergelyt a megyei közgyűlési mandátumának visszaadására (Kuruc.info 2020b). Az oldal Jakab Péter felszólalásáról cinikusan számol be, míg Kulcsár lépéseit értékkítélet nélkül közli.¹⁴

Az EchoTV.hu-n megjelent írás a baloldali politikusokat kritizálja. A sorra előkerülő felvételekre, a nyílt antiszemitizmusra a baloldal „vérszegényen” reagált, Kunhalmi Ágnes Gyöngyösi Mártontól bocsánatkérést várt, a Jobbikkal való együttműködését azonban fenntartotta (ECHO TV 2019). Azt láthatjuk, hogy a kormánypárti média előszeretettel számol be az ellenzék, azon belül is elsősorban a Jobbik múltbéli ügyeiről, de nem maradnak említés nélkül a baloldali pártok kapcsolódó botrányai sem. Ezzel a kormányközeli média a hatálytalanítás ellenében tesz erőfeszítést, köztudatban tartva ezeket az eseményeket.

3.7. *Kik a bűnösök? – A felelősségvállalás kérdése*

A felelősségvállalás kérdésének vizsgálata nehéz: a mindenkori aktuális kormány felelősségvállalása a nemzet vagy egy, a nemzetben belüli kisebb csoport tetteiért korántsem ugyanaz. Míg a mindenkori aktuális hatalom egy-egy bűnösnek kikiáltott csoportot könnyen állít „ítélőszék elé” és vezeti végig az adott csoport bűneit és mulasztásait, az ország és társadalom egészének nevében történő felelősségvállalásra nincs példa.

A nyolcas számú topikban, az ATV.hu-n megjelenő cikk is e fenti dilemmát példázza. A topik elsősorban a Kossuth téri Trianon-emlékmű híreit tartalmazza, és felülreprezentált benne a nem kormánypárti sajtó. Az írás kifejti, hogy a XII. kerületi önkormányzat a második világháború polgári és katonai áldozatainak emlékére állított turulszobrot átminősítené első világháborús emlékművé. Mindezzel párhuzamosan egy olyan emlékhely elkészítésére is pályázatot írtak ki, amely „vallástól, nemzetiségtől, társadalmi hovatartozástól független” módon állítana emléket a második világháború áldozatainak, beleértve a nyilasok által meggyilkolt zsidókat is (ATV.hu 2020c). Felmerül a kérdés, hogy az átminősítés – függetlenül a turulszobor szimbolikájától – megoldaná-e a fennálló problémát, miszerint egy olyan emlékmű jött létre, amely nem állít emléket a zsidó áldozatoknak. Emellett szintén kérdéses, hogy ez az aktus a kerületben történt borzalmakért egységesen felelősséget kíván-e vállalni, vagy a nyi-

¹⁴ A Kuruc.info elfordulása a Jobbiktól a párt 2014-es néppárti fordulata után kezdődött, és a Kuruc.info első sajtóeseményén vált nyilvánvalóvá 2019-ben. Ezen az eseményen Novák Előd, a Jobbikból távozott, radikális irányvonalat képviselő politikusok által megalapított Mí Hazánk Mozgalom alelnöke és alapító tagja is részt vett (Ács 2019).

laskeresztéseket – és az általuk elkövetett tagadhatatlanul szörnyű tetteket – állítják a „bűnösök” szerepébe.

Az egyes számú topikban is találunk olyan cikkeket, amelyek a felelősségvállalás jellegzetességeit mutatják. Potápi államtitkár a nemzeti összetartozás napja alkalmával mondott beszédében kitért a magyar kormány külhoni magyarokat érintő politikájára is. A Határtalanul! programban 2019-ig közel négyszázezer diák vett részt, akiket Potápi szerint a magyar nyelv tart össze (Origo.hu 2019c). Az államtitkár a program dicséretével párhuzamosan a Fidesz-kormány politikáját is minősítette. Az Origo felületén a nemzeti összetartozás napját egy olyan szimbolikus gesztusként értelmezték, amely elválasztja a Fidesz-kormányt és az azt megelőző korszakot. Véleményük szerint a baloldali politikusok gyűlöletkampányt folytattak a külhoni magyarsággal szemben a kormányzásuk alatt, a 2010-es kormányváltás után pedig nem támogatták a nemzeti emléknapot (Origo.hu 2019d). A fenti álláspont szerint a magyar baloldali politikusok felelősségét nem szabad figyelmen kívül hagyni akkor, amikor a múlt sérelmeiről, Trianonról, a holokausztról vagy azok következményeiről beszélünk. A baloldali politikusokról alkotott, kormánypárti kép egységesnek mondható, kevés kivétellel találkozunk csak. Ezek közé tartozik Karácsony Gergely egyperces emlékezése. 2020-ban a főpolgármester a trianoni békeszerződés aláírásának századik évfordulóján egy percre leállította a budapesti közlekedést. Míg Orbán Viktor miniszterelnök pozitívan értékelte ezt a lépést, addig Kövér László a következőt nyilatkozta: *„A baloldali politikusainak egy kisebb része szégyelli és nem szívesen hirdeti a nemzettel kapcsolatos álláspontját. Más részük politikai számításból próbálja bizonyos kérdésekben nemzetinek beállítani saját magát, de a döntő pillanatban mindig kilóg a balliberális lóláb. Karácsony Gergely is ebbe a csoportba sorolom. A harmadik részt a megveszekedett nemzetgyűlölők, Gyurcsány Ferencék és a momentumos élcsapat alkotja, akik gyakorlatilag töröl metstett utódai az 1919-es bolsevistáknak”* (Magyar Hang 2020).

A felelősség kérdése erőteljesen előkerül a második világháború és a holokauszt témájában. Gulyás Gergely 2019-ben, a holokauszt nemzetközi emléknapja alkalmából azt nyilatkozta, hogy az egykori magyar államot terheli felelősség, amiért nem védte meg az állampolgárait. Az 1930-as években erősödő antiszemitizmus, a jogfosztások, a deportálások véleménye szerint nem valósulhattak volna meg az egykori magyar közigazgatás nélkül. A felelősség azonban ezeken is túlmutat: a holokausztot túlélőket életük végéig elkísérték az átélt borzalmak (Blikk 2019a). Véleménye szerint a holokauszt a zsidó-keresztény kultúra megtagadásának eredménye, amely kultúrák az emberi életet és szabadságot szentnek tekintik (Origo.hu 2019b).

Szintén a felelősség kérdése kapcsán fontos megemlíteni a Sorsok Háza projektet. A Sorsok Háza az előkészítő munkák és egyeztetések során heves vitákat váltott ki (Index.hu 2018). Megfogalmazódott, hogy a projekt ne csak az 1944-es a német megszállás utáni Magyarországot mutassa be, hanem a magyar kormánynak és az országnak a második világháború és a holokauszt során betöltött szerepére is reflektáljon (Index.hu 2019). A Sorsok Háza kivitelezése a kezdeti vitákat és ellentmondásokat

követően látszólag konszenzusos úton valósult meg, a konszenzus azonban csak a felszínen mutatkozott. A kormányzati kommunikációval és a Sorsok Háza körül 2019-re kialakult narratívával párhuzamosan fontos megnézni olyan magyarországi eseményeket és felszólalásokat is, amelyek árnyalják a magyarországi zsidóság helyzetét, valamint a bűnösség-felelősségvállalás kérdését. A Köves Slomó vezette Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) mellett a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) is fontos szereplőként jelenik meg. A Mazsihisz a Sorsok Háza projektet már 2014-ben elhagyta, kifogásolva Schmidt Mária történész személyét, akit a projekt vezetésével bíztak meg, valamint hogy a Sorsok Háza hasonló funkciót töltene be, mint már meglévő, magyarországi intézmények (Index.hu 2018), ezzel nyíltan és egyértelműen elhatárolódva az EMIH akkori működésétől és értékrendjétől. A Sorsok Házáról folytatott, 2014-ben tartott egyeztetés során a Mazsihisz részéről kifogásolt, a Szabadság téren emelt német megszállási emlékmű, valamint Szakály Sándornak a Kamenyec-Podolszkijban történt tömegmészárlásról tett kijelentései is szóba kerültek (Népszava 2018, Index.hu 2018). A fenti példák is mutatják, hogy a bűnösség kérdése, valamint a bűnösök megnevezése megosztotta a történészeket, tovább mélyítette zsidó közösségen belüli töréseket, így formálva a politikát is.

Az elemzett cikkek esetében a kulpabilizáció elve nem csupán a történeti személyekkel kapcsolatban jelenik meg. Kövér László a nemzeti összetartozás emléknapja kapcsán tartott beszédében párhuzamot vont a trianoni békeszerződés eredményeképpen az anyaország határain túlra szorult magyarok csoportja és azok között, akik ez Európai Unió migrációs politikája miatt érzik azt, hogy nem élhetnek a saját országukban. *„Napjainkban vannak, akik Európa minden nemzetét meg akarják fosztani azon joguktól, hogy eldönthessék, kivel akarnak együtt élni a szülőföldjükön”* – mondta Kövér László. A beszédében tehát azokat az aktuálpolitikai szereplőket nevezte meg bűnösöként, akik – véleménye szerint – 2019-ben azon dolgoztak, hogy „a nemzeti értékeket” felszámolják (Nemzeti.net 2018a).

A felelősségvállalás témája kapcsán a nem kormánypárti sajtóban is jelentek meg írások. Ezek zöme tudományos jellegű, elemző írás, így az objektivitásra törekszik, azonban egyes szövegek éles véleményt fogalmaznak meg bizonyos csoportokkal szemben. Erre példa a Mérce honlapján megjelenő írás, amely Toroczkai Lászlóról, az antiszemita nacionalizmusról, valamint Horthy Miklós emlékezetéről szól (Mérce 2020). A cikk azt a kérdést feszegeti, hogy milyen módon lehet és lehet-e egyáltalán ünnepelni egy magát antiszemitanak valló kormányzó emlékét. A Toroczkaié által szervezett ünnepségen a cikk szerint Horthy emlékét szerették volna restaurálni, valamint a „Hitler csatlósa” jelző ellen is felszólaltak, történelemhamisításnak minősítve a kifejezést. A Mérce szerzője szerint az elhangzott beszédek megidéztek a Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiáját, valamint az állandó veszélyérzetet is felelevenítették az új „bűnösök”, a menekültek csoportjában. A cikk szerzője nem látott különbséget a két világháború közötti nyilasok és az akkori szélsőjobboldal között abban a tekintetben, hogy egyik csoport sem a rendszert, hanem mindig kijelölt csoportokat

talál bűnösnek, felelősnek a veszély, a nehézségek, a rendszer hibáiért (Mérce 2020). A cikk kérdéseket vet fel, elgondolkodtatásra készíti az olvasót, azonban e tekintetben is összefolyik a hatálytalanítás és a felelősségvállalás. Jogosan merül fel a kérdés, hogy Magyarországon jelenleg a „bűnös csoportok” kijelölése-e az egyetlen módja annak, hogy részlegesen felelősséget vállaljunk a múltban elkövetett bűnök miatt. A bűnös csoportok és a felelősség áthárítása a szélsőjobboldali médiában is megfigyelhető, például a Világfigyelő oldalán megjelent cikkben, amely szerint a világháborúkat „megrendelték” a nyugati hatalmak, illetve az első világháború egy „csinált háború” volt. A cikkben bűnösöknek a „Nyugat” sokat markoló fogalma mellett kisebb csoportokat –implicit módon a zsidókat– is megjelölnek, mint például a Rothschild családot, a szabadkőműveseket, valamint a bankárelitét (Világ Figyelő 2019).

Összességében elmondható, hogy a felelősségvállalás tekintetében nincs egységes álláspont egyik politikai oldalon sem. A nemzeti múlttal való szembenézés elkezdődött, azonban sok esetben még mindig csak egy-egy bűnös csoport középpontba helyezése valósul meg, és nem a magyar történelem koherens értelmezése. Ugyanígy jellemző e kérdésben, hogy bármely politikai oldalhoz tartozó orgánumban találunk szélsőséges és a teljes semlegesség álláspontját képviselő cikkeket.

4. Konklúzió

Írásunkban a magyar emlékezetpolitika sajátosságait mutattuk be Trianon és a holokauszt kapcsán. A magyar emlékezetpolitika változásait és lenyomatait az online sajtó vizsgálatával elemeztük. Adataink forrását a 2017 szeptembere és 2020 szeptembere között megjelent, Trianonnal és holokauszttal kapcsolatos, magyar nyelvű írások jelentették. Az összeállított szövegkorpusz tartalmát LDA topikmodellezés segítségével topikokba, témacsoportokba rendeztük. A korpuszunk meghatározása során előzetesen kizártunk öt olyan topikot, amelyekben az általunk keresett és elemzett témák nem voltak kellőképpen hangsúlyosak. Végül kilenc topikot vontunk részletes vizsgálat alá, amelyek 15 360 cikket tartalmaztak. A forrásul szolgáló médiumokat nem kormánypárti, kormánypárti és szélsőjobboldali kategóriákba soroltuk.

Összességében a módszer kapcsán elmondhatjuk, hogy a topikmodellezés nélkülözhetetlennek bizonyult abban, hogy egy nagy méretű, és hagyományos, kvalitatív módon nem feldolgozható nagyságú korpuszról átfogó képet kapjunk. A kialakult topikok tartalma jól interpretálhatónak bizonyult, és a kvalitatív elemzés során sikerrel irányította figyelmünket a korpusz igazán releváns részeire. A természetesnyelv-feldolgozás azonban még sokat ígér az ehhez hasonló elemzések, és általában a társadalomtudományok számára: felügyelt módszerek alkalmazásával komplex szövegklasszifikációs, például érzelmek detektálását lehetővé tevő modellek hozhatók létre, vagy szóbeágyazási modellekkel nagy méretű korpuszok látens szemantikai struktúrája tárható fel. A továbbiakban azonban nemcsak módszertani szempontból, hanem tartalmilag is tervezzük kiszélesíteni az ilyen jellegű elemzéseinket, a nyilvánosság

más rétegeit, például a laikus diskurzust, illetve hosszabb időtávot is megragadva. A cikkek feldolgozásának elméleti keretét elsősorban a Caramani és Manucci (2019) által leírt elméleti modell adta. A szerzőpáros a hősiesítés (*heroization*) és a felelősség (*culpabilization*) kérdését, valamint a hatálytalanítás (*cancellation*) és az áldozatiság (*victimization*) jelenlétét vizsgálta európai politikai pártok működésében. Írásunkban mi ezt az elméleti keretet emlékezetpolitikai dimenzióban alkalmaztuk: az azonosított topikokban kerestünk arra utaló jeleket, hogy milyen módon jelennek meg az elméleti modell által meghatározott jelenségek. Az írás során a szerzőpáros által meghatározott négy fogalom előfordulását és jellegzetességeit összevetettük a magyar emlékezetpolitikai írásokban megjelenő fő narratívákkal. A magyar szakirodalom alapján megállapítottuk, hogy Trianon kapcsán hagyományosan a passzív áldozati narratíva az uralkodó, a „hős katonák” szerepe ugyan megmarad, azonban a nemzetért való hő-sies halál koncepciója kezd kikopni, helyette az „értelmetlen áldozat” értelmezés kerül előtérbe. A korábban megjelent emlékezetpolitikai írások ezenkívül rámutattak arra, hogy a holokauszt témája sok esetben együtt jár a szovjet fennhatóság alatt töltött időszakban a társadalomra rakódott emlékezési gyakorlattal. A magyar társadalom és emlékezetpolitika nem tud attól szabadulni, hogy a szovjet uralom alatt a „győztes háború” narratíva, valamint a traumák elhallgatása volt a meghatározó. Szintén erre az időszakra jellemző, hogy az áldozati csoportokról eufemizmusokban tárgyalnak, a zsidó kifejezés ritkán jelent meg. Ezt követően, a rendszerváltás során felmerülő fő emlékezetpolitikai kérdéssé az identitáskeresés problematikája vált: a rendszerváltó politikai pártok kiépülő identitásának részét képezte Trianon és a holokauszt valamilyen értelmezése. Az elemzésünk fő elméleti keretét a Michael Rothberg által kidolgozott emlékezeti csomók koncepció adta (Rothberg 2010, 2013), amely elméleti keret az emlékezést szorosan a jelenhez kapcsolja. A megközelítés szerint az emlékezés nem statikus, hanem az emlékek keretezése állandóan változik, alakul, az értelmezést és az értékeket a mindenkori aktív közösség formálja. Írásunkban a média terében megjelenő írásokra, nyilatkozatokra fókuszáltunk, az online tér vizsgálatához így ezt, a dinamikus változásra épülő modellt emeltük be.

A kvalitatív elemzésünk során a fenti megállapításokat figyelembe véve értelmeztük a topikokban megjelenő témákat. Az első számú, elsősorban Trianonról és a nemzeti összetartozás napjáról, valamint a kettős, a világháborúban elhunyt katonák emlékét is felelevenítő topik reprezentálja legjobban azt, hogy hogyan keretezi a magyar politika a „hősöket”. Ebben a topikban a külföldi magyarok, a hős katonák koncepciója a meghatározó, a „túlélő magyarok” képe kerül előtérbe.

Az áldozatokról szóló narratívát jól reprezentálja az elsősorban szélsőjobboldali orgánumok cikkeit tartalmazó kettős topik, amelyben a Trianon-trauma témája meghatározó. Ebben a témacsoportban a passzív áldozati szerep bemutatása kiemelkedő: Trianon veszteségeinek bemutatása úgy történik, mintha az akkori magyar kormány és az ország csupán szemlélője lett volna az első világháborúnak, és annak következményei jogtalanok volnának. Emellett a passzív áldozati szerep összefonódik a ver-

sengő áldozati narratívával is: a topikban a holokauszt témája ritkán kerül elő, de amikor megjelenik, akkor egyfajta összehasonlításként, amelyben a két világháború veszteségeit teszik a mérleg két serpenyőjébe. E témában a topikban megjelenő cikkek Trianon veszteségeit érzik erősebbnek. A hetes számú, kifejezetten a határon túli, elsősorban erdélyi magyarok szerepére fókuszáló topikban is megjelenik az áldozatiság, természetesen nem függetlenül Trianon témájától. Az áldozatokról szóló narratíváról elmondható, hogy a nem kormánypárti média „halk”, általában értéksemleges módon ír a veszteségekről és így a hősök csoportját sem nevezi meg.

A hatálytalanítás témaköre a topikokban összefonódik a „bűnösök” kérdésével is. A tízes számú topikban jellemzően a magyar és a szlovák kormányfő, Orbán Viktor és Igor Matovič találkozójáról szóló írások jelennek meg. A két miniszterelnök a közös jövő érdekében Trianont a tiltott témák listájára tette, elfogadva azt, hogy a két nemzet narratívája sohasem lehet közös. A kormánypárti, nem kormánypárti és szélsőjobboldali orgánumokban egyaránt értéksemleges, leíró cikkeket találunk a két kormányfő találkozásáról. A hatálytalanítás témájában szót kell ejtenünk a kettes számú, szélsőjobboldali írásokat magas arányban tartalmazó topikról is, amelyben történelmi események jelennek meg, azonban azoknak egy szélsőséges és csupán a történelem kis szeletét kiragadó értelmezése. Az ötös számú topikban a 2010-es évek eleji Jobbik és politikusainak szélsőséges megnyilvánulásai kerülnek bemutatásra, elsősorban kormánypárti sajtóorgánumokban. Az évekkal ezelőtti eseményeket a kormánypárti orgánumok aktuálpolitikai célzattal tartják köztudatban.

A bűnösség témakörében megállapítható, hogy sem a kormánypárti, sem pedig a nem kormánypárti média nem rendelkezik egységes narratívával: mind a két esetben megtalálhatóak szélsőséges nézőpontot bemutató írások arról, hogy a két történelmi esemény során melyek a bűnös csoportok. Szintén mindkét oldalon megjelennek a teljes semlegességre törekvő írások.

Összességében elmondható, hogy a hagyományos magyar emlékezetpolitikai megközelítések közül a Trianonra rakódott trauma és passzív áldozati szerep tovább él a mai politikai kommunikációban. A hősök és áldozatok csoportjának összemossa továbbra is jellemző, elsősorban a katonákról és a külhoni magyarokról szóló beszédekben. A második világháború narratívája kevésbé mutat ilyen erős jellegzetességeket, az akár egy politikai oldalon belül is mutakozó eltérések arra utalnak, hogy a második világháborúról és a holokausztról szóló narratíva tovább formálódik.

Az olasz szerzőpáros által kiemelt négy fő pillér megjelenését írásunkban emlékezetpolitikai szemszögből vizsgáltuk. Az elemzéshez a magyar politikai palettát reprezentáló sajtóorgánumokon megjelenő cikkekkel dolgoztunk és így mutattuk be a magyarországi emlékezetpolitikával kapcsolatos írásokban megjelenő sajátosságok jelenlétét és változásait. A cikkek elemzése során kirajzolódott, hogy Trianon és a holokauszt témája, valamint e témák folyamatosan változó értelmezése szimbólummá vált a magyar emlékezetpolitikában, a különböző politikai oldalak pedig egészen eltérő megközelítéssel „használják” ezeket az emlékeket.

5. Irodalom

- Bajomi-Lázár, P. (2013). The Party Colonisation of the Media: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies: And Cultures* 27 (1): 69–89.
<https://doi.org/10.1177/0888325412465085>
- Bajomi-Lázár, P. (2017): Particularistic and Universalistic Media Policies: Inequalities in the Media in Hungary. *Javnost – The Public*, 162–72.
<https://doi.org/10.1080/13183222.2017.1288781>
- Balogh, L. L. (2015): A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai. *Korall*, 59: 36–56.
http://epa.oszk.hu/00400/00414/00050/pdf/EPA00414_korall_59_036-053.pdf
- Bíró-Nagy, A. (2018): Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014–2018. In Böcskei, B. – Szabó, A. (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest: Napvilág Kiadó; MTA TK PTI, 269–291.
- Blacker, U. – Etkind, A. (2013): Introduction. In Blacker, U. – Etkind, A. – Fedor, J. (szerk.): *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1057/9781137322067>
- Blei, D. M. – Andrew Y. Ng – M. I. Jordan (2003): Latent Dirichlet Allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3 (Jan): 993–1022.
- Blei, D. M. – Lafferty, J. D. (2009): Topic models. In Srivastava, A. N. – Sahami, M. (szerk.): *Text mining*, 101–24. Chapman and Hall/CRC.
- Blei, D. M. (2012): Probabilistic Topic Models. *Communications of the ACM*, 55 (4): 77–84. <https://doi.org/10.1145/2133806.2133826>
- Caramani, D. – Manucci, L. (2019): National past and populism: the re-elaboration of fascism and its impact on right-wing populism in Western Europe. *West European Politics*, 42 (6): 1159–87. <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1596690>
- Csepeli, Gy. (2015): A szociológia és a Big Data. *Replika*, 92–93 (3–4): 171–76.
- Daiber, J. – Jakob, M. – Hokamp, C. – Mendes, P. N. (2013): Improving Efficiency and Accuracy in Multilingual Entity Extraction. In Sabou, M. – Blomqvist, E. – Di Noia, T. – Sack, H. – Pellegrini, T. (szerk.): *Proceedings of the 9th International Conference on Semantic Systems – I-SEMANTICS '13*. Graz: ACM Press, 121–124.
<https://doi.org/10.1145/2506182.2506198>
- Erőss, Á. (2016): In memory of the victims: Monument and counter-monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65(3): 237–254.
<https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.3.3>
- Erőss, Á. (2017): Living memorial and frozen monuments: the role of social practice in memorial sites. *Urban Development Issues*, 55: 19–32.
<https://doi.org/10.2478/udi-2018-0002>
- Feischmidt, M. (2014): Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In Feischmidt, M. – Glózer, R. – Ilyés, Z. – Kasznár, V. K. – Zakariás, I.: *Nemzet a mindennapokban*. Budapest: L'Harmattan, 51–81.
- Gyáni, G. (2012): A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 51(1–2): 41–50. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4000>

- Gyáni, G. (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram.
- György, P. (2012): Trianon és holokauszt – múlt jövője. *ÉS*, 56 (34), augusztus 24. <https://www.es.hu/cikk/2012-08-24/gyorgy-peter/trianon-es-holokauszt-8211-a-mult-jovoje.html>
- Hann, E. – Polyák, G. – Megyeri, K. – Urbán, Á. (2020): *Megfertőzött médiarendszer: A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon 2020*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung. https://budapest.fes.de/fileadmin/user_upload/dokumente/pdf-dateien/Mertek_hirfogyasztasi_szokasok.pdf
- Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye (2010): 2010. *Évi XLV. törvény a nemzeti összetartozás melletti tanúságtételről*. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1000045.tv>
- Kmetty, Z. (2018): A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.5.11>
- Kovács, A. (2011): *The Stranger at Hand: Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary*. Leiden: Boston: Brill.
- Kovács, É. (2010): Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes*, 4: 47–56.
- Kovács, É. (2015): Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 59: 82–107.
- Kubik, J. – Bernhard, M. (2014): A Theory of the Politics of Memory. In Ashplant, T. G. – Dawson, G. – Roper, M. (eds.): *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. Oxford: Oxford University Press, 7–34.
- Lazer, D. – Radford, J. (2017): Data Ex Machina: Introduction to Big Data. *Annual Review of Sociology*, 43 (1): 19–39. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-060116-053457>
- Magyarosi, S. (2019): *Egy első világháborús katonatemető hányattatott utóélete. Az úrvölgyi temetővel kapcsolatban közzétett román nyelvű levéltári dokumentumok áttekintése*. https://nagyhaboru.blog.hu/2014/08/14/muhely_293
- Nagy, P. T. (2015): A faszizmus áldozata lett. *Múlt és Jövő*, (4): 27–30.
- Németh, R. – Katona, E. R. – Kmetty, Z. (2020): Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle*, 30 (1): 44–62.
- Németh, R. – Koltai, J. (2021): The Potential of Automated Text Analytics in Social Knowledge Building. In Rudas, T. – Péli, G. (eds.): *Pathways Between Social Science and Computational Social Science*. Cham: Springer International Publishing, 49–70. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54936-7_3
- Nora, P. (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14 (3): 142–57.
- Nora, P. (2014): A politikától veszélyeztetett történelem. In Szász, A. L. – Zombory, M. (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 51–63.
- Pető, A. (2014): “Hungary 70”: Non-remembering the Holocaust in Hungary. *Culture & History Digital Journal*, 3(2): 016.

- Polyák, G. (2019): Media in Hungary: Three Pillars of an Illiberal Democracy. In Połońska, E. – Beckett, C. (szerk.) *Public Service Broadcasting and Media Systems in Troubled European Democracies*. Cham: Palgrave Macmillan, 279–303.
- Rév, I. (2018): Liberty Square, Budapest: How Hungary Won the Second World War. *Journal of Genocide Research*, 20(4): 607–623. <https://doi.org/10.1080/14623528.2018.1522820>
- Rothberg, M. (2010): Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire. In Rothberg, M. – Sanyal, D. – Silverman, M. (szerk.): *Yale French Studies (Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture)*, 118/119: 3–12.
- Rothberg, M. (2013): Between Paris and Warsaw: Multidirectional Memory, Ethics, and Historical Responsibility. In Blacker, U. – Etkind, A. – Fedor, J. (szerk.): *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan US, 81–101. https://doi.org/10.1057/9781137322067_5
- Röder, M. – Both, A. – Hinneburg, A. (2015): Exploring the Space of Topic Coherence Measures. In *Proceedings of the Eighth ACM International Conference on Web Search and Data Mining – WSDM '15*: 399–408. Shanghai, China: ACM Press. <https://doi.org/10.1145/2684822.2685324>
- Ságvári, B. (2017): Társadalomtudomány a Big Data korában. *Statisztikai Szemle*, 95 (5): 491–504.
- Szabó, I. (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio*, 4: 551–566.
- Szabó, I. (2005): Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle*, 14(2): 89–110.
- Szécsényi, A. (2017): Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban: A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In Braham, R. L. – Schmal, A. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Budapest: Múlt és Jövő, 291–329. ISBN 978-615-5480-31-7
- Zombory, M. (2014): Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In Szász, A. L. – Zombory, M. (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*, Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 6–21.
- Zsibrita, J. – Vincze, V. – Farkas, R. (2013): Magyarlanc: A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian. In Mitkov, R. – Angelova, G. – Bontcheva, K. (szerk.): *Proceedings of Recent Advances in Natural Language Processing*, 763–71.

6. Hivatkozott cikkek

- 24.hu (2020a): A poklok poklában is helytálltak a magyar katonák. 2020. április 13. <https://24.hu/tudomany/2020/04/13/vilaghaboru-isonzo-doberdo-pokol-verfurdo-hosi-halott/>
- 24.hu (2020b): Orbán: egy valaha volt, hatalmas sztyepei világ utolsó maradványai vagyunk. 2020. június 12. <https://24.hu/belfold/2020/06/12/orban-matovic-szlovak-magyar-trianon/>
- Ács, D. (2019): 13 év bujkálás után kiléptek a fényre, de a Fidesz-média mellett már nehezen rúgnak labdába. 444.hu, 2019. április 25. <https://444.hu/2019/04/25/13-ev-bujkalas-utan-kileptek-a-fenyre-de-a-fidesz-media-mellett-mar-nehezen-rugnak-labdaba>
- ATV.hu (2020a): Szijjártó megszólalt Trianonról és Karácsony javaslatáról is. 2020. június 2. <http://www.atv.hu/belfold/20200602-szijjarto-megszolalt-trianonrol-es-karacsony-javaslatarol-is>
- ATV.hu (2020b): Rendes ember, „van szíve” – nagyon megdicsérte Orbán Viktor a Budapestre érkező szlovák miniszterelnököt. 2020. június 12. <http://www.atv.hu/belfold/20200612-rendes-ember-van-szive-nagyon-megdicserte-orban-viktor-a-budapestre-erkezo-szlovak-miniszterelnokot>
- ATV.hu (2020c): Átminősítene a turulszobrot a XII. kerület. 2020. június 20. <http://www.atv.hu/belfold/20200620-atminositene-a-turulszobrot-a-xii-kerulet>
- Azonnali.hu (2020a): Miért akadt ki a baráti jobbot nyújtó szlovák kormányfő a magyar kéréseket tartalmazó memorandumon? 2020. június 5. https://azonnali.hu/cikk/20200605_miert-akadt-ki-szlovak-kormanyfo-az-mkp-magyar-etnikai-kereseket-tartalmaz-memorandum
- Azonnali.hu (2020b): Már román felirattal is: hogyan látják Magyarországot az itt élő románok? 2020. június 11. https://azonnali.hu/cikk/20200611_mar-roman-felirattal-is-hogyan-latjak-magyarorszagot-az-itt-elo-romanok
- Blikk (2019a): Gulyás Gergely a holokausztról: a magyar államot felelősség terheli, amiért nem védte meg az állampolgárait. 2019. január 27. <https://www.blikk.hu/aktualis/belfold/gulyas-gergely-holokauszt-a-magyar-allam-felelossege/rkpsvzd>
- ECHO TV (2019): Az ellenzéki pártoknak belefér a viccelődés a holokauszt áldozatain. 2019. március 9. <https://echotv.hu/hirek/2019/03/09/az-ellenzeki-partoknak-belefer-a-viccelodes-a-holokauszt-aldozatain>
- Figyelő.hu (2018): Botrány botrány hátán a Jobbikban. 2018. december 5. <https://figyelo.hu/hirek/botrany-botrany-hatan-a-jobbikban-22899/>
- Hirado.hu (2020): Orbán: Budapest értékelt a szlovák miniszterelnök gesztusait. 2020. június 12. <https://hirado.hu/belfold/cikk/2020/06/12/orban-viktor-fogadta-igor-matovicot/>
- HVG.hu. 2021. Világ: Jogerős ítéletet hoztak az úzvölgyi katonatemető ügyében. 2021. október 28. https://hvg.hu/vilag/20211028_jogeros_itelet_uzvolgy_katonatemeto

- Index.hu (2018): A Mazsihisz hadat üzent Köves Slomóéknak. 2018. szeptember 14. https://index.hu/belfold/2018/09/14/haduzenet_mazsihisz_koves_slomo_emih/
- Index.hu (2019): Schmidt Máriát kitették a Sorsok Háza projektből. 2019. június 4. https://index.hu/techtud/tortenelem/2019/06/04/schmidt_mariat_kiteszik_a_sorsok_haza_projektbol/
- Kuruc.info (2019): NJSZ: a kegyeletsértés legalizálása lenne az úzvölgyi temető román minisztériumi kezelésbe vétele. 2019. június 12. <https://kuruc.info/r/3/199185/>
- Kuruc.info (2020a): Örök dicsőség a doni hősöknek! 2020. január 12. <https://kuruc.info/r/7/207085/>
- Kuruc.info (2020b): Első jákobi döntésként visszahívják a Duna-parti cipős Kulcsárt – de ez a leszámolásnak csak a kezdete lehet. 2020. január 28. <https://kuruc.info/r/2/207663/>
- Kuruc.info (2020c): „Erdély román föld!” – Sepsiszentgyörgyre mennek provokálni az úzvölgyi temetőt feldúló bocskorosok. 2020. június 3. <https://kuruc.info/r/3/213269/>
- Magyar Hang (2020): Orbán nagyra értékeli Karácsonynak a trianoni évforduló kapcsán hozott döntését. 2020. június 4. <https://magyarhang.org/belfold/2020/06/04/orban-nagyra-ertekeli-karacsony-a-trianoni-evfordulo-kapcsan-hozott-donteset/>
- Magyar Hírlap (2018): Potápi Árpád János: Az összetartozásba vetett hit tartotta meg a hazájuktól elszakított magyarokat. 2018. június 4. https://www.magyarhirlap.hu/belfold/Potapi_Arpad_Janos_Az_osszetartozasba_vetett_hit_tartotta_meg_a_hazajuktol_elszakított_magyarokat
- Magyar Hírlap (2019): Ma van a nemzeti összetartozás napja. 2019. június 4. <https://www.magyarhirlap.hu/belfold/20190604-ma-van-a-nemzeti-oszetartozas-napja>
- Magyar Idők (2018a): A Don menti tragédia. 2018. január 12. <https://www.magyaridok.hu/velemeney/don-menti-tragedia-2627896/>
- Magyar Idők (2018b): Tőkés László: Gyulafehérvárra és Trianonra a helyes válasz az autonómia. 2018. november 18. <https://www.magyaridok.hu/kulfold/tokelaszlo-gyulafehervarra-es-trianonra-a-helyes-valasz-az-autonomia-3682844/>
- Mérce (2020): Horthy, Toroczkai és a magyar antiszemita nacionalizmus. 2020. március 19. <https://merce.hu/2020/03/19/horthy-toroczkai-es-a-magyar-antiszemita-nacionalizmus/>
- Nemzeti.net (2018a): Semjén: A Trianonra adott válaszok az életet jelentik. 2018. június 5. <https://nemzeti.net/semjen-a-trianonra-adott-valaszok-az-életet-jelentik-12925007.html>
- Nemzeti.net (2018b): Amikor győzött egy kis igazság: 80 éve hozták meg az első bécsi döntést – visszatért a Felvidék magyarlakta része. 2018. november 2. <https://nemzeti.net/amikor-gyozott-egy-kis-igazsag-80-eve-hoztak-meg-az-első-becsi-dontest-visszatert-a-felvidek-magyarlakta-resze-14272527.html>
- Nemzeti.net (2019): Tőkés a Tusványoson: az erdélyi magyarság 30 évvel a diktatúra bukása után is ostrom alatt van. 2019. július 27. <https://nemzeti.net/tokas-a>

tusvanyoson-az-erdelyi-magyarsag-30-evvel-a-diktatura-bukasa-utan-is-ostrom-alatt-van-14743123.html

- Nemzeti.net (2020a): 101 éve alakult meg a Rongyos Gárda, akik felvették a kesztyűt a vörös terroristákkal és a hazaárulókkal. 2020. április 19. <https://nemzeti.net/101-eve-alakult-meg-a-rongyos-garda-akik-felvettek-a-kesztyut-a-vores-terroristakkal-es-a-hazaarulokkal-15701620.html>
- Nemzeti.net (2020b): Orbán–Matovič-találkozó: Lehetetlen, hogy ugyanazt gondoljuk Trianonról. A magyaroknak együtt kell élni egy történelmi igazságtalansággal. 2020. június 12. <https://nemzeti.net/orban-matovic-talalkozo-lehetetlen-hogy-ugyanazt-gondoljuk-trianonrol-a-magyaroknak-egyutt-kell-elni-egy-tortenelmi-igazsagtalansaggal-15999193.html>
- Népszava (2018): Mielőtt a rivalizálás háborúba csap – rabbik vitája a Sorsok Házáról. 2018. október 4. https://nepszava.hu/3010830_mielott-a-rivalizalas-haboruba-csap-rabbik-vitaja-a-sorsok-hazarol
- Origo.hu (2019a): Náci karlendítéssel pózolt Sneider Tamás felesége – videó. 2019. január 20. <https://www.origo.hu/itthon/20190120-hir-televizio-hirado-jobbik-antiszemizmus.html>
- Origo.hu (2019b): Gulyás: A veszteség nemcsak a zsidósáé, hanem az egész magyar nemzeté. <https://www.origo.hu/>. 2019. január 27. <https://www.origo.hu/itthon/20190127-a-magyar-allamot-felelosseg-terheli-amiert-nem-vedte-meg-allampolgarait-a-holokauszt-idejen.html>
- Origo.hu (2019c): A megmaradásunk nagy kérdése, hogy gyerekeinknek magyar jövőt tervezünk-e. 2019. június 4. <https://www.origo.hu/itthon/20190604-potapi-a-megmaradasunk-nagy-kerdes-e-hogy-gyerekeinknek-magyar-jovot-tervezunke.html>
- Origo.hu (2019d): Potápi Árpád János: Az elmúlt 100 év bizonyította, hogy a magyarság meg akar maradni. 2019. június 4. <https://www.origo.hu/itthon/20190604-az-elmult-szaz-ev-bizonyította-hogy-a-magyarsag-meg-akar-maradni.html>
- Origo.hu (2019e): Örömkönnnyek és virágosó fogadta Kolozsváron a magyar honvédeket. 2019. szeptember 11. <https://www.origo.hu/tudomany/20190911-hetvenkilenc-eve-ezen-a-napon-tert-vissza-az-anyaorszaghoz-a-kincses-varos-kolozsvar.html>
- Ripost (2020): Orbán Viktor: Haza csak addig van, ameddig van, aki szeresse. 2020. augusztus 20. <https://ripost.hu/politik/insider/orban-viktor-haza-csak-addig-van-ameddig-van-aki-szeresse-2543270/>
- Vadhajtások (2018): 98 éve! Trianon a mi holokausztunk! 2018. június 4. <https://www.vadhajtasok.hu/2018/06/04/98-eve-trianon-a-mi-holokausztunk/>
- Vadhajtások (2019): Csurka István: A Károlyi Mihály mételty. 2019. október 31. <https://www.vadhajtasok.hu/2019/10/31/csurka-istvan-a-karolyi-mihaly-metely/>
- Vadhajtások (2020): 101 éve alakult meg a Rongyos Gárda, akik felvették a kesztyűt a vörös terroristákkal és a hazaárulókkal. 2020. április 18. <https://www.vadhajtasok.hu/2020/04/18/101-eve-alakult-meg-a-rongyos-garda-akik-felvettek-a-kesztyut-a-vores-terroristakkal-es-a-hazaarulokkal/>

Világ Figyelő (2019): Nyugatról érkezett a megrendelés hazánk leépítéséhez és a világháborúkhöz: gazdag Wall Street-i bankárok álltak mögötte. 2019. június 6. <https://vilagfigyelo.com/nyugatrol-erkezett-a-megrendeles-hazank-leepitesehez-es-a-vilagaborukhoz-gazdag-wall-street-i-bankarok-alltak-mogotte/#docst>

VS.hu (2018): Autonómiát követeltek a székek Sepsiszentgyörgyön. 2018. november 18. <https://vs.hu/kozelet/osszes/autonomiat-koveteltek-a-szekek-sepsiszentgyorgyon-1118>

7. Melléklet

1. melléklet: a korpuszba tartozó weboldalak politikai kategorizáció szerint

Kategória	Weboldalak
Nem kormánypárti	
Baloldali, liberális	168ora.hu, 24.hu, 444.hu, hvg.hu, index.hu, klubradio.hu, magyarnarancs.hu, merce.hu, nepszava.hu, nyugat.hu, qubit.hu, szombat.org
Egyéb	atv.hu, azonnali.hu, infostart.hu, napi.hu, portfolio.hu, privatbankar.hu, vs.hu
Jobboldali	alfahir.hu, magyarhang.org, valasz.hu
Bulvár	blikk.hu, divany.hu, femina.hu, nlc.hu, nlcafe.hu, wmn.hu
Szélsőjobboldali	elemi.hu, hunhir.info, kuruc.info, nemzeti.net, vilagfigyelo.com
Kormánypárti	888.hu, borsonline.hu, demokrata.hu, echotv.hu, figyelo.hu, hirado.hu, hirtv.hu, lokal.hu, magyarhirlap.hu, magyaridok.hu, magyarnemzet.hu, origo.hu, pestisracok.hu, ripost.hu, vadhajtasok.hu, vg.hu

Azonos elhívás, eltérő esélyek

A lelkésznők helyzetének szakirodalmi áttekintése

Same calling, different chances

A review of the literature on the situation of female pastors

Török Emőke¹ – Biró Emese²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.3>

Beérkezés: 2021.05. 31.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021.09. 16.

Elfogadás: 2021. 10. 18.

Összefoglaló: Tanulmányunk áttekintést nyújt a nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódó szakirodalom jellemző megközelítéseiről és problémafelvetéseiről, valamint legfontosabb kutatási eredményeiről, bemutatva azokat a fontosabb nemzetközi tudományos diskurzusokat, amelyekben elhelyezhetőek a magyarországi protestáns lelkésznők helyzetével kapcsolatos vizsgálódások. Tanulmányunk fókuszában az áll, hogyan jelennek meg a szakirodalomban a nemi alapú egyenlőtlenségek az egyházakban, és ezek mennyiben működnek másképp vagy éppen hasonlóan a világi pályákon tapasztaltakhoz. Áttekintjük azt is, hogy a kutatások szerint milyen mechanizmusok akadályozzák vagy éppen támogatják a lelkésznők hivatásbeli és családi szerepeinek összeegyeztetését és a munka-magánélet egyensúly megteremtését, és ezek hogyan befolyásolják a nők lelkészi szerepvállalását, illetve okoznak-e férfi kollégáikhoz képest hátrányokat a lelkészi pályán. Kitérünk továbbá arra, hogyan működnek a nők az egyházi pályán, hogyan változik ezzel összefüggésben maga a lelkészi szerep, és mindez hogyan hat a nők és a férfiak helyzetére az egyházban.

Kulcsszavak: protestáns lelkésznők, lelkészi szerep, nemi szerepek, egyenlőtlenség, munka-magánélet egyensúly

Abstract: Our study provides an account of the approaches and problem-setting characteristics of the international literature on female ministry in Protestant churches as well as of the most important results of academic research regarding the activity of female ministers; moreover, we introduce the relevant academic discourses which we can incorporate when investigating the conditions of Protestant female ministers in Hungary. We focus on how gender-based inequalities are presented in the research

1 Károli Gáspár Református Egyetem, email: torok.emoke@kre.hu

2 Károli Gáspár Református Egyetem, email: biro.emese@kre.hu

conducted on female ministers, and in what ways inequality in the churches is different from or similar to that of the secular professions. We investigate what mechanisms promote or impede female ministers' harmonizing their professional and family roles as well as establishing their work-life balance, and we also investigate how these mechanisms influence women's engagement in the ministerial profession as well as how they produce disadvantages for women in the ministerial career. We also explore how women can assert themselves in this ecclesiastical profession and what impact the activity of female ministers has on the role of being a Protestant minister and how that impacts the relation between men and women in the church.

Keywords: female clergy, the role of protestant ministers, gender roles, inequality, work-life balance

A protestáns felekezetek jelentős részében a lelkésznők jelenléte mára széles körben elfogadott, sőt, magától értetődő. Ez nem jelenti természetesen sem azt, hogy minden protestáns egyház elfogadná a nők felszentelését,³ sem azt, hogy a női lelkészséget övező viták végleg átkerültek volna a történelemkönyvek lapjaira. Még a nők ordinációját elfogadó egyházak egy részében is vannak olyan – néha hangos – kisebbségek, amelyek kétségbe vonják a nők jogát a lelkészi hivatásra.⁴ Bár mind a női lelkészséget elfogadó protestáns egyházak, mind a lelkésznők száma növekszik, és a lelkésznők ma az érintett egyházak mindennapi valóságához tartoznak, a nők lelkészi jelenléte mégis évszázados tradíciókkal megy szembe, és így folytonos reflexióra készítet olyan kérdésekről, mint nők és férfiak helyzete az egyházban, a hivatás és a magánélet egymáshoz való viszonya és összehangolásának lehetőségei vagy a lelkészi hivatás és a lelkészi szerep változásai.

Folyamatban lévő kutatásunk⁵ első szakaszaként ebben a tanulmányban azt tekintjük át, hogy a nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódóan a nemzetközi szakirodalomban milyen témák, milyen – egy magyarországi kutatás szempontjából is releváns – problémafelvetések jelentek meg az utóbbi évtizedekben, és mik a legfontosabb kutatási eredmények. Az áttekintés nyilvánvalóan nem lehet teljes körű: súlypontjait a saját kutatási kérdéseink határozzák meg.⁶

Egyrészt az elfogadottság ellenére az érintett protestáns felekezetekben továbbra is jelentős akadályok állnak a nők egyházi karrierjének útjában: minél feljebb lépünk az egyházi hierarchiában, annál kevesebb nőt találunk, a döntéshozatali folyamatokban a nők aránytalanul kis szerepet játszanak. Kutatási kérdéseink első csoportja ezért annak feltárására irányul, hogy milyen mechanizmusok nehezítik a nők érvényesülését, és ezek a nemi alapú egyenlőtlenségek az egyházakban és vallási közösségekben mennyiben működnek másképp vagy éppen hasonlóan a hagyományosan „férfiasnak” tartott világi pályákon tapasztaltakhoz.

3 Mind a Lutheránus Világszövetség tagegyházainak, mind a Református Egyházak Világközössége tagegyházainak nagyjából 18 százaléka (LWF 2016, WCR 2017) utasítja el a nők lelkészsé szentelését.

4 Míg a nők ordinációjának megítélésében a törésvonal például Észak-Amerikában inkább a különböző protestáns egyházak között húzódik (az ún. „mainline” protestáns egyházak jellemzően támogatják, a fundamentalista egyházak ellenzik), addig Magyarországon jellemzően az érintett egyházakon belül jelennek meg a női lelkészséget elutasító kisebbségi vélemények.

5 A „Nők a lelkészi pályán” kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatja (NKFIH K-128313)

6 Érdemes leszögezni, hogy egyfelől a téma interdiszciplináris jellege miatt a szakirodalom áttekintése értelemszerűen nem korlátozódhatott a téma szűken vett szociológiai szakirodalmára, másfelől az áttekintés már csak terjedelmi okokból sem lehet teljes körű, még a következőkben felsorolt kutatási kérdések vonatkozásában sem: a legfontosabbnak tűnő szempontok, kutatási irányok és eredmények bemutatására szorítkozunk.

Másrészt a protestáns felekezetekben a lelkésznek jelenlétének magától értetődősége nem jelenti azt, hogy a lelkészi szerep nőként való betöltése mára tökéletesen problémamentes, vagy maga a lelkészi szerep „gendersemleges” (Wagner-Rau 2010) lenne: a lelkésznek ma is gyakran szembesülnek olyan nehézségekkel, amelyek abból adódnak, hogy nőként egy korábban alapvetően férfiakra „szabott” szerepet töltenek be. Kutatási kérdéseink második csoportja ezért arra irányul, milyen nehézségek adódnak egyrészt abból, hogy egy olyan társadalmi mikrokörnyezetben gyakorolják hivatásukat, amely a teljes társadalom értékrendjéhez képest jobban ragaszkodik a hagyományos szerepekhez és hagyományos nemek szerinti munkamegosztáshoz; másrészt abból, hogy történetileg a lelkészi szerep, a lelkészi feladatok és elvárások a férfi lelkészre és a lelkészcsaládra épülve alakultak ki. Ehhez kapcsolódóan fontos kérdés, hogy milyen mechanizmusok akadályozzák vagy éppen támogatják a lelkész-nők számára hivatásbeli és családi szerepeik összeegyeztetését és a munka-magánélet egyensúly megteremtését.

Végül harmadrészt, a nők belépése a lelkészi hivatásba jelentős változásokat idézett elő az érintett egyházakban. Az egyházak természetesen folytonosan változnak, alkalmazkodnak a változó világ kihívásaihoz, de ennek az alkalmazkodásnak az utóbbi évtizedekben rendkívül fontos része a nők lelkészi szerepvállalása. Vizsgálni kell tehát, hogyan működnek a nők az egyházi pályán, mennyiben más (ha más) egy női lelkész, mint egy férfi, hogyan változik ezzel összefüggésben maga a lelkészi szerep, és ez a változás hogyan befolyásolja a nemi szerepek felfogását és a nemi alapú egyenlőtlenségeket az egyházakban.

Tanulmányunkban ezeknek a kérdéseknek a szakirodalmi hátterét⁷ tekintjük át. Első lépésként azt, hogy milyen sajátos szempontok és tényezők merülnek fel akkor, ha a nemi szerepek és a női részvétel kérdéseit a vallásos közösségekben vizsgáljuk. Ehhez kapcsolódóan jelzésszerűen bemutatjuk a nők egyházi szerepvállalásának történeti alakulását, majd következnek a nemi esélyegyenlőség „klasszikusnak” tekinthető kérdései (vertikális és horizontális szegregáció, bérkülönbségek) a lelkészi pályán. Ezután a nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódó sajátos problémákról, foglalkozási és családi szerepekről, illetve a munka-magánélet egyensúly kialakításának lehetőségeiről és akadályairól lesz szó, majd arról, hogy hogyan változott – ha változott – a lelkészi szerep a lelkész-nők megjelenésével. Zárásként röviden kitérünk arra, hogy maguk a lelkész-nők mennyire helyezik egy egalitáriánus-emancipatorikus keretbe a saját lelkészi szerepvállalásukat.

7 Áttekintésünk nagyrészt a téma nemzetközi szakirodalmára támaszkodik. Ahol a téma egyes aspektusaihoz kapcsolódóan fellelhetőek magyar kutatások is, azok jellemzően egy irányba mutatnak a külföldi kutatási eredményekkel. Ezeket a kapcsolódási pontokat minden esetben jelezzük. Le kell azokban szövegnünk, hogy a szűkebb értelemben vett lelkész-nő téma magyar szociológiai szakirodalmában nagyon szűk, a néhány, általunk is idézett, tágabb értelemben szociológiai tekinthető tanulmányon kívül nagyrészt hiányzik a lelkész-nők szociológiai vizsgálata; a lelkész-nők helyzetével inkább maguknak a lelkész-nőknek az önreflexív, belső nézőpontú írásai foglalkoznak. Ennek a hiánynak az egyik oka lehet, amit Frauhammer Krisztina Ursula King vallásantropológust idézve megfogalmaz, hogy a vallástudomány „gendervakságban”, a genderkutatók pedig gyakran „vallásvakságban” szenvednek (Frauhammer 2015). A lelkész-nők Magyarországon mintegy ebbe a „vakfoltba” kerülve csak nagyon érintélegesen jelennek meg mind a vallásszociológiai vizsgálatokban, mind a nemi szerepek és a nemi alapú egyenlőtlenségek kutatásában.

Kontextus: vallásosság, értékrend, nemi szerepek

Az elmúlt évtizedek értékvizsgálatai egybehangzóan megerősítik, hogy a vallásosság mértéke⁸ lényegében felekezettől, etnikai, nemzeti és kulturális hovatartozástól függetlenül összekapcsolódik a konzervatív értékek preferálásával, a hagyományok megőrzésének fontosságával, a bizonytalanság és a változás elkerülésére való törekvéssel (Schwartz–Huismans 1995, Roccas 2005). A vallás és az értékválasztások Közép- és Kelet-Európa rendszerváltó országaiban is összekapcsolódnak, sőt a vallásosságnak az értékekre gyakorolt hatása itt bizonyos területeken növekvőnek is látszik (Polak–Rosta 2016).

A vallásos közösségek hagyományos értékrendje jellemzően kiterjed a nemi szerepek hagyományos felfogására is, sőt, a vallásosság a nemi egyenlőséggel, a nők és férfiak családi és közeleti szerepeivel kapcsolatos attitűdök egyik legfontosabb meghatározója (Inglehart–Norris 2003, Seguino 2011). Szűkebben a kereszténységre vonatkozóan is igaz, hogy a nagyobb mértékű vallásosság együtt jár a nemi szerepek tradicionálisabb felfogásával. A korábbi kutatások ilyen irányú eredményeit (vö. például Brinkerhoff–MacKie 1985) az elmúlt évek kutatásai is megerősítették: a vallásosság változatlanul összefüggést mutat a patriarchális attitűdökkel, az egyenlőtlen nemi viszonyok elfogadásával és ehhez kapcsolódóan a „jóindulatú szexizmussal” (Burn–Busso 2005, Mikołajczak–Pietrzak 2014), bár a kapcsolat erőssége időben gyengülő lehet (Perales–Bouma 2018). Ezt a kérdést magyarországi kutatások is vizsgálták, és a külföldi kutatásokkal egybehangzó eredményekre jutottak. A vallásosság, különösen az egyházas vallásosság Magyarországon is egyértelműen együtt jár a tradicionális nemi szerepek elfogadásával (Fényes 2014, Pusztai 2020), bár emellett egy új kutatás (Fényes–Pusztai 2020) arra enged következtetni, hogy az egyházas vallásosság erősíthet „modernnek” tekintett vonásokat is, így növelheti a női munkavállalás elfogadásának és a családi feladatokba aktívabban bevonódó apaszerep preferálásának az esélyét.

Miközben úgy tűnik, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések szempontjából inkább a vallásosság *mértéke* számít, mint a felekezet (Read 2003), az elmúlt évtizedekben több kutatás is arra jutott, hogy a kereszténységen belül is van hatása a felekezeti hovatartozásnak (Brinkerhoff–MacKie 1985, Lehrer 2008). Különösen észak-amerikai vizsgálatokban több jel mutat arra, hogy az ott „fősodorbelinek” tekintett protestáns felekezetek tagjai *kevésbé* konzervatívak a nemi szerepek vonatkozásában (Wilcox 2004, Lehrer 2008).

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni arra, mit értünk a nemi szerepek konzervatív vagy hagyományos felfogása alatt, és hogyan kapcsolódik ez össze a nők lelkesi szerepvállalásával. Az, amit ma „konzervatív” szerepfelfogás, „hagyományos” nemi szerepek alatt értünk, lényegében annak a szerepmegosztásnak az elfogadását jelenti, amely a 19. század folyamán vált a szélesebb polgári rétegek körében is elterjedtté. Az

8 A „vallásosság” mint olyan mérése természetesen távolról sem problémamentes, több különböző dimenzió és ezek kombinációja alapján is vizsgálható (vö. ehhez a magyar szakirodalomból például Tomka 1973, 1998, 2000, Hegedűs 2000). A mérés jellemzően önbesorolás alapján a vallásosság tényére és/vagy mértékére, továbbá a felekezethez tartozásra, a hitre, valamint a vallásgyakorlás módjára és intenzitására (imádkozás, templomba járás) vonatkozó kérdések alapján történik. Ennek pontos módjában az itt hivatkozott kutatások között is vannak eltérések, ennek részletesebb tárgyalására ezen a helyen nincs módunk kitérni.

iparosodás és a polgári társadalom kialakulása hozta létre azt a családmódellet, amely a házon kívül kereső munkát végző férfi és a háztartási és családi feladatokat végző nő komplementer szerepeire épült (Somlai 1986), és ennek megfelelően konstruálta meg az elkülönülő női és férfi életutakat. Az ipari társadalom és a piacgazdaság kialakulása élesen elválasztotta egymástól a nők és a férfiak tevékenységi területeit, és ennek során leértékelte és kirekesztette a munka fogalmából azokat a háztartással és gondoskodással összefüggő tevékenységeket, amelyek a nők illetékességi körébe tartoztak (Hausen 2000). Ez magától értetődően nem jelenti azt, hogy nők széles rétegei ne végeztek volna pénzkereső munkát, azt viszont igen, hogy a kereső munka normatív értelemben a férfiakra lett szabva, és a tevékenységeket jelentős részben a nemi szerep definiálta. A fizetett munkának tulajdonított, sajátos női szempontú jelentések ilyen körülmények között eleinte inkább negatívak voltak (szükség, kényszer), de hamar társultak hozzájuk pozitív jelentéstartalmak is: a részvétel, az egyenjogúság és az önmegvalósítás (Török 2011, 2014). A nők fokozatos kilépése a fizetett munka és a társadalmi nyilvánosság egyre szélesebb, korábban férfiak által dominált területeire ebben az összefüggésben az egyenrangú társadalmi részvétel és a teljes, saját jogú társadalmi tagság felé tett lépések folyamatába illeszkedik, sőt, ebben az összefüggésben a „modern” női szerep legfontosabb összetevője. A nők megjelenése a lelkészi pályán ennek a folyamatnak (is) része.

A vallásos közösségek családdal és nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjei természetesen nem lehetnek függetlenek annak a társadalomnak az értékrendjétől, amelyben működnek. Így például a magyarországi protestáns egyházak szempontjából a fentiekben túlmenően nem elhanyagolható körülmény, hogy a magyar társadalom felfogása a nemi szerepeket illetően nemzetközi összehasonlításban eleve inkább konzervatívnak tekinthető (Pongrácz 2005, Pongrácz–Murinkó 2009, Pongrácz–S. Molnár 2011, Gregor 2016). Emellett Magyarország azok közé a közép-kelet-európai országok közé tartozik, ahol a rendszerváltás után növekedett a vallásosság hatása a családdal és családi szerepekkel kapcsolatos felfogásokra (Polak–Rosta 2016).

A nőket is lelkésszé szentelő protestáns egyházak nemcsak hagyományos, évszázados tradíciókat ápoló – és ezért is érthetően nehezen változó – szervezetek, hanem a fentiekből következően egyszersmind ennek a sajátos, a nemi szerepek tradicionális felfogását is magába foglaló konzervatív értékrendnek a képviselői is. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a protestáns egyházak lelkésznőire a teljes lakossághoz képest nagyobb mértékben jellemző a vallásos-tradicionális értékrend, és ennek részeként várhatóan a hagyományos családi és nemi szerepeket képviselik nemcsak lelkészként, hanem hívő (magán)emberként is; illetve hogy a gyülekezetek a hagyományos nemicsaládi szerepeknek megfelelő beállítódást és viselkedést el is várják lelkészeiktől.

Azonban míg egyfelől a vallásosság és az egyházi kötődés, mint láttuk, a nemi szerepek tradicionális felfogását valószínűsíti, nem feledkezhetünk el másfelől arról, hogy a lelkésznők a női egyenjogúság „megtettesítői”, legalábbis amennyiben egy, a nők elől néhány évtizeddel ezelőttig elzárt és a hagyományos női szerepnek néhány

tekintetben egyértelműen ellentmondó pozícióban tevékenykednek, ami akár a nemi szerepek modern felfogása felé is elmozdíthatja őket. Amikor nők, bármilyen területen, „férfiasnak” tekintett szakmában vagy pozícióban dolgoznak, akkor a női egyenjogúság és esélyegyenlőség, a teljes jogú társadalmi részvétel igénye gyakran kerül kisebb vagy nagyobb mértékben összeütközésbe a nemi szerepekre vonatkozó hagyományos elvárásokkal (Wright 2014, Cha 2013, Powell–Sang 2015). Ezt Magyarországon is több különböző, hagyományosan jelentős férfítöbbséget mutató területen vagy jellemzően férfiak által betöltött pozícióban dolgozó nőket vizsgáló kutatás is megerősítette (Sárközi 2008, Schadt–Péntek 2013, Nagy 2005). Ez a feszültség befolyásolhatja, hogy a nők ezeken a területeken milyen elvárásokkal és esetleges nehézségekkel szembesülnek, milyenek a karrierlehetőségeik, hogyan értelmezik (át) foglalkozási vagy női szerepüket (Charlton 1997), milyen lehetséges stratégiákat választanak a szerepkonfliktusok csökkentésére, munka és magánélet összehangolására. A lelkésznőket ebben az értelmezési keretben vizsgálhatjuk mint sajátos helyzetű „dolgozó nőket”, akik egy hagyományosan férfiak által dominált környezetben töltenek be gyülekezeti lelkészekként (akár) vezető pozíciót, és szembesülnek az ehhez jellemzően kapcsolódó problémákkal (Shehan et al. 1999, De Gasquet 2010).

A lelkésznők tehát egyrészt a hagyományos női szerepnek ellentmondó módon nőként vezetik a gyülekezeteket, másrészt egy olyan egyházi környezetben működnek, amelyben a teljes társadalomhoz képest tradicionálisabb értékrend és a nemi viszonyok konzervatív felfogása mellett mégis „hagyománya” van a változások iránti nyitottságnak és a nők egyházi szerepvállalásának is. Ennek következtében a női egyenjogúságra való törekvés és a vallásos-tradicionális értékrend, a modern és a hagyományos női szerepek egyszerre lehetnek jelen a személyes és szakmai életútjukat, illetve identitásukat alakító tényezők között (Charlton 1997). Ennek a két hatásnak a feszültsége meghatározó lehet mind női és lelkészi szerepeik megvalósításában, mind abban, ahogyan a munkával és magánélettel kapcsolatos stratégiáikat alakítják. Lelkészi szerepük és az ahhoz kapcsolódó kérdések csak ennek a kontextusnak a figyelembevételével vizsgálhatók.

Nők a kereszténységben, nők az egyházban

A vallás és az egyház szociológiai vizsgálataiban a legkorábbi időktől kezdve megjelenik a nem mint strukturáló elv és egyenlőtlenségi kérdés (Winkel 2018), bemutatva a nemek szerint elkülönülő részvételi lehetőségeket az egyházi szervezetekben és intézményekben. A keresztény egyházak kétezer éves történetének nagyobb részében nemcsak a papi hivatalt nem tölthették be nők, de az egyházban való részvétel minden szintjén alárendelt szerepet játszottak a férfiakhoz képest. Hans Küng svájci teológus először 2001-ben megjelent könyvében (Küng 2017) amellel érvel, hogy az általánosan elterjedt vélekedéssel szemben ez *nem* volt a kezdetektől fogva jellemző a kereszténységre. Az ókeresztény közösségekben és az egyház első évszázadaiban a nők még

magától értetődően töltötték be vezető szerepet is; az apostolnőket és prófétanőket csak a középkortól megváltozó felfogás törölte ki az egyházi emlékezetből. A szerző szerint tehát a kereszténységben létezik egy olyan hagyomány, amelyre a reformáció időszakától kezdve fel-fel bukkanó, és a 19. századtól fokozatosan egyre erősebben megjelenő női egyenjogúsági törekvések támaszkodhattak. Fontos leszögezni azonban, hogy bár a 11. század előtt voltak olyan esetek, amikor keresztény közösségekben nőket szenteltek pappá, ez soha nem jelentett a férfiakkal *azonos* feladatokat és felelőségeket, és nem jelenthetett férfiak *fölötti* vezető szerepet sem (Nesbitt 1997). Bár Küng (2017) szerint a reformáció hatása a nők helyzetére – a házasság felértékelésén, a lelkészfeleség szerepének megjelenésén és egy világi nőideál előtérbe kerülésén keresztül – egyértelműen pozitív volt, ez az alapvetően patriarchális berendezkedésen nem változtatott, a nők férfiaknak alárendelt helyzete az egyházban is megmaradt. Ute Gause (2006) a reformáció hatásának elemzésével kapcsolatban azt emeli ki, hogy egyfelől az egyetemes papság lutheri elvében sokan a női egyenjogúság elvének megjelenését látják, másfelől, ezzel éles ellentétben, a feminista nőtörténet azt hangsúlyozza, hogy a szerzetesi élet elutasításával a nők elől el lett zárva a tanulás és az önállóság addigi egyetlen útja. Gause szerint azonban mindkét értelmezés túl szűk. A reformáció egyrészt felértékelte a mindennapi élethez kapcsolódó női tevékenységeket, mint a terhesség, a szülés és a gyermeknevelés, másrészt fontos lehetőségeket nyitott meg a nők előtt a tanulás, a leánynevelés, sőt a teológiával való foglalkozás terén, még akkor is, ha a felsőbb tanulmányok – néhány kivételtől eltekintve – csak a férfiak számára voltak elérhetőek. Mindezen változások ellenére azonban még hosszú ideig a protestáns egyházakban sem merült fel a nők *ténylegesen egyenjogú* egyházi részvétele (Gause 2006).

Az első nő lelkésszé szentelésére a 19. század közepéig, ennek elfogadott gyakorlattá válására pedig a 20. század második feléig kellett várni. A bevett protestáns egyházak közül a kongregacionalisták szenteltek először lelkésznőt: Antoinette Brownnak természetesen nem csekély küzdelmébe került, hogy teológia tanulmányokat folytathasson, majd 1853-ban lelkésszé szenteljék (Nesbitt 1997). Bár a következő évtizedekben sok felekezet követte ezen az úton a kongregacionalistákat, és a századfordulóra már 3400 protestáns lelkésznőt szenteltek fel az Egyesült Államokban, ezt a 20. század elején egyfajta „visszacsapás” követte, amelynek keretében a legtöbb egyház szigorított a gyakorlatán, és ennek következtében a lelkésznők száma jelentősen visszaesett. Ebben a második világháború hozott újabb fordulatot, majd az 1970-es évektől kezdett jelentősen emelkedni a női lelkészeket szentelő egyházak és ezzel a lelkésznők száma (Chaves 1996, Nesbitt 1997). Európában a legtöbb országban a 20. század elejétől kezdve folytathattak a nők teológiai tanulmányokat, a lelkészi feladatokba azonban csak fokozatosan és részlegesen kapcsolódhattak be. Bár az 1940-es évektől egyre több egyházban született döntés a nők ordinációjáról, csak a hetvenes évektől kezdve vált szélesebb körben elfogadott gyakorlattá a nők minden megszorítás és különbségtétel nélküli lelkésszé szentelése és ezzel a teljes egyenjo-

gúság (LWF 2016, Mantei–Bergmann 2017). Magyarországon is hasonló volt a nők egyenjogúsításának időbeli lefolyása: az evangélikus egyház 1972-ben szentelte fel első női lelkészét. A Magyarországi Református Egyházban a nők a hatvanas évektől segédlelkészek lehettek, 1981-től kiszolgáltathatták a szentségeket, végül 1985-től vált lehetővé, hogy nőket minden megkötés és megkülönböztetés nélkül lelkésszé szenteljenek (Karsay 1986, Orisek 1999).

A lelkészi pálya megnyitása a nők előtt természetesen beágyazódott abba a folyamatba, amelynek során a nyugati társadalmakban a társadalmi élet egyre több területén (választójog, oktatás, munka etc.) kérdőjeleződtek meg, majd szűntek meg sorra a nőket korábban kizáró törvények és gyakorlatok. A protestáns egyházak a lelkészi pálya megnyitásával a megváltozott társadalmi körülményekhez való alkalmazkodásnak azt a módját választották, hogy a vallási hagyomány újraértelmezésével és újraértékelésével egalitáriánus irányba változtatták meg a vallási nemi rendet (Sammet 2017). Hogy ez mennyire nem volt szükségszerű vagy magától értetődő fejlemény, azt jól mutatja a katolikus egyház által akkor választott és máig is követett, ezzel elmentéses megoldás.

Az egyházak viszonyulása a női lelkésséghez és az ezzel kapcsolatos döntések ezen túlmenően természetesen mindenütt beágyazódnak az adott társadalom sajátos viszonyaiba, dinamikájába is. A nők „befogadását” minden érintett egyházban komoly viták kísérték (Chaves 1996), amelyek – a nők lelkészi jelenléte ellenére – sok helyen máig sem csitulnak el teljesen. Sőt, úgy is tűnhet, hogy a nők lelkészi szerepvállalása nem feltétlenül egyirányú utca: a Lett Evangélikus Egyház 2016 nyarán újra megtiltotta, hogy nők gyülekezeti lelkésként szolgáljanak, és volt egy hasonló epizód a Kárpátaljai Református Egyházkerületben⁹ is.

Másrészt az egyenjogúság „természetesen” nem jelent teljesen automatikusan egyenrangú részvételt az egyházakban (sem): ahogy felfelé haladunk, a hívektől az egyházak vezetése felé, fokozatosan tűnnek el a nők. A nők minden felmérés szerint vallásosabbak, mint a férfiak, és aktívabban is vesznek részt a hitéletben (Stark 2008). Bár ennek a különbségnek a vallásoktól és társadalmi háttértől független általános érvényességét újabban vitatják, a modern nyugati társadalmak kereszténységére egyértelműen érvényesnek tűnik (Klein et al. 2017). Hosszú ideje egyre több a női hallgató a teológiákon, egyes országokban és felekezetekben mára többségbe kerültek (különösen Észak- és Nyugat-Európában, vö. LWF 2016). Ennek megfelelően a lelkészek között is növekszik a nők aránya, ez a legtöbb országban jelenleg 20 és 40 százalék közötti rátát jelent,¹⁰ viszont vezető egyházi funkciókba már jóval kisebb arányban kerülnek nők, vagyis az „üvegplafon” az egyházban is létezik.

9 2005-ben a Kárpátaljai Református Egyházkerület megtiltotta a nők palástos lelkészi szolgálatát. Bár a következő években a helyzet annyiban rendeződött, hogy újra elláthatnak minden szolgálatot a gyülekezetekben, önálló lelkészek továbbra sem lehetnek.

10 Magyarországon mind a református, mind az evangélikus lelkészek több mint harmada nő, Németországban hasonló az arány, a skandináv országokban valamivel magasabb (Niemele 2013, LWF 2016, Mantei–Bergmann 2017). Az Egyesült Államokban összességében valamivel több mint 20 százalék az arány (Schleifer–Miller 2017).

Egyenlőtlen esélyek a lelkészi pályán

A protestáns lelkészknőkkel foglalkozó szakirodalom a lelkészknők helyzetét *résben* hagyományos értelemben vett egyenlőtlenségi kérdésként kezeli, vagyis olyan szakmai helyzetként, amelyben a világi foglalkozások egy részéhez hasonlóan a női nemhez való tartozás egyértelmű hátrányt jelent. Az ezzel foglalkozó elemzések a lelkészknők helyzetének vizsgálatát így gyakran a vallásszociológia és a munka- vagy foglalkozásszociológia közös területeként fogják fel (De Gasquet 2010, Offenberger 2013, Nesbitt 2013). A legszembetűnőbb analógia a világi foglalkozásokkal a vertikális szegregáció tekintetében figyelhető meg, azaz bár a nők jelenléte az egyházban érzékelhetően növekszik, a lelkészknők nehezebben jutnak megfelelő munkához vagy alacsonyabb státuszú munkát kapnak, és az egyházi hierarchiában¹¹ felfelé haladva egyre kevesebb nőt találunk (Finlay 1996, Charlton 1997, Sullins 2000, Chang 2005, Hoegeman 2017). Ennek leírására – világi foglalkozások esetében használt „üvegplafon” mintájára – az Egyesült Államokban a kilencvenes évek óta elterjedt a „stained glass ceiling” kifejezés (Purvis 1995, Sullins 2000). Ez alapvetően az üvegplafon fogalmához hasonlóan a láthatatlan akadály leírására szolgál a női karrierekben, de helyenként tartalmazza azt az értelmezést is, hogy az ólomüveg plafon „sima” üveg párjával szemben láthatóbb, és ettől talán nem függetlenül, nehezebben is áttörhető (Adams 2007, De Gasquet 2010). Ahogy korábban már szó volt róla, a nagyobb protestáns felekezetekben mind Európában, mind az Egyesült Államokban jellemzően az 1970-es évektől kezdtek szélesebb körben megszorítások nélkül engedélyezni a nők ordinációját: ezzel elhárult a legjelentősebb akadály a nők egyházi karrierje előtt, és ezzel összekapcsolódhatott az a várakozás, hogy ahogyan a nők felszentelése egyre inkább megszokottá válik, a nemek közti egyenlőtlenségek a lelkészi pályán maguktól csökkenni fognak. Paul Sullins (2000) azonban az amerikai epizkopális és presbiteriánus egyházakban vizsgálódva nemcsak azt találta, hogy a női lelkészek változatlanul fölülreprezentáltak az alárendelt és az alacsonyabb státuszú pozíciókban, hanem azt is, hogy ez az egyenlőtlenség figyelemreméltóan állandó: nem csökken sem időben, sem a lelkészi karrier során. Bár a lelkészknők folyamatosan növekvő arányával természetesen mindenütt egyre többen törnek át az „ólomüveg plafont”, egy 2012-ig terjedő adatokat elemző kutatás úgy találta, hogy az Egyesült Államokban változatlanul kisebb valószínűséggel kerülnek önálló gyülekezetvezető lelkészi pozícióba, mint a férfiak (Hoegeman 2017). Mindazonáltal ugyanez a kutatás megállapítja, hogy – szemben a korábbi eredményekkel (Chang 2005) – az önálló gyülekezeti lelkészek esetében már nincs jelentős különbség nők és férfiak között annak a valószínűségében, hogy *vezető* lelkészek (tehát más, beosztott lelkészeket is felügyelő „senior pastor”-ok) legyenek, vagyis a viszonylag nehezebben áttörhető határvonal az önálló gyülekezeti lelkész pozíciójánál húzódik (Hoegeman 2017).

11 Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy a protestáns egyházak (mindenekelőtt a katolikus egyházhoz képest) kevésbé hierarchikus felépítésűek, de a gyakorlatban azért a tisztségekre jellemzően mint hatalmi pozíciókra tekintenek az egyház tagjai (Orisek 1999).

Nagyjából fél évszázadnyi egyenjogú lelkészi munka során természetesen fokozatosan megjelentek a lelkésznők a magasabb egyházi pozíciókban is: az első női püspök a metodista Marjorie Matthews lett 1980-ban (Nesbitt 1997), akit azóta sokan követtek magas egyházi tisztségekben. Ezzel együtt a legtöbb érintett egyház messze van attól, hogy a nők arányosan legyenek képviselve a vezető pozíciókban. Magyarországon nincs nő egyetlen érintett felekezet püspökei között sem, és viszonylag ritkán fordulnak elő nők további vezető pozíciókban (püspökhelyettes, esperes) is. Miközben a női (csúcs)vezetők megjelenése az egyenrangú részvétel irányába történő elmozdulás egyértelmű jele, az „ikonikus” női vezetők jelenléte részben el is takarhatja a még mindig létező előítéleteket és egyenlőtlenségeket: sikerük fényében a megmaradt különbségek egyéni döntések, nem pedig rendszerszerű folyamatok eredményének tűnnek (Nesbitt 2013).

A vertikális mellett a horizontális szegregáció is erőteljesen megtalálható az egyházi foglalkozásokban: a női lelkészek a férfiakhoz képest ritkábban kerülnek a gyülekezetekbe, míg gyakrabban vannak jelen olyan specializált, nem gyülekezeti lelkészi foglalkozásokban, mint az iskolalelkész vagy a börtönlelkész (Nesbitt 1997, Chang 2005, De Gasquet 2010). Angelika Wetterer (1999) világi foglalkozásokat vizsgálva „marginalizáló integrációnak” nevezte azt a folyamatot, amelynek során a nők előtt lebontják ugyan az egyes szakmákba való belépés gátjait, de a szakmán belül a kevésbé fontosnak, alacsonyabb rendűnek tartott, esetleg eseti, „speciális” feladatok felé terelik őket, ami a hatalmi viszonyok vonatkozásában is leértékeli az adott szakmában dolgozó nőket. Ráadásul a bizonyos szakmákból való kizárás világos és egyértelmű jellegéhez képest a szakmán belüli elkülönülésnek ezek a folyamatai nehezebben is azonosíthatók be a nemi alapú elzárkózás hierarchiát létrehozó mechanizmusaiként (Wetterer 1999). Ursula Offenberger (2013) szerint ugyanez a folyamat figyelhető meg a lelkészi pályán is: az intézményi lelkészi pozíciók a gyülekezeti lelkészéhez képest alacsonyabb presztízsű állásoknak számítanak, így ez a munkamegosztás is hozzájárul a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek fenntartásához az egyházakban. Joy Charlton (1997) a hetvenes években az Egyesült Államokban pályára lépő „első generációs” lelkésznők pályáját vizsgálva azt tapasztalta, hogy egy részük a gyülekezeti lelkészséggel való kezdeti próbálkozás után lép át ezekre a területekre, azaz lelkigondozóként vagy intézményi lelkészként helyezkedik el. Barbara Finlay (1996) a kilencvenes években teológushallgatókat vizsgálva megerősítette, hogy a nők már a tervek szintjén is gyakrabban preferálják vagy fogadják el ezeket a munkaköröket. Magyarországon is jellemző, hogy a kórházlelkészi vagy a hitoktatói pálya inkább női terület (Fekete 2006).

A horizontális szegregációnak egy sajátos esete, amikor nők és férfiak egyenlőtlenül oszlanak meg a különböző méretű (és így különböző presztízszt és anyagi lehetőségeket kínáló) gyülekezetek lelkészi pozíciói között. Egy korábbi kutatás (Carroll et al. 1983,¹² idézi Finlay 1996) azt mutatta, hogy a női és a férfi lelkészek kezdeti elhelyezése, illetve

12 Carroll, J. W. – Hargrove, B. – Lummis, A. T. (1983): *Women of the cloth: A new opportunity for the churches*. San Francisco: Harper and Row

elhelyezkedése a gyülekezetekben nem különbözött ugyan jelentősen, de a karrier későbbi fázisaiban a férfi lelkészek a nagyobb presztízsű gyülekezetek és helyek felé mozdultak el, a nők viszont továbbra is a kezdeti elhelyezésükhöz hasonló lelkészi állásokban maradtak, általában kisebb, falusi és előregedő gyülekezetekben, amelyek kevesebb anyagi erőforrással rendelkeztek. Az elmúlt évtizedekben számos kutatás erősítette meg az összefüggést, hogy a női lelkészek változatlanul nagyobb eséllyel szolgálnak kisebb, rosszabb anyagi helyzetű és ezzel alacsonyabb presztízsű gyülekezetekben (Sullins 2000, McDuff 2001, Hoegeman 2017). Magyar kutatás is megerősíti, hogy legalábbis létezik egy olyan tipikus lelkésznői életpálya, amelyben a fiatal lelkésznő első kirendelése periferikus területekre, kisebb településekre szól (Siba 2020).

Carroll és szerzőtársai a női és férfi lelkészi karriereknek ezeket a különbségeit elsősorban a sztereotípiákkal és diszkriminációval magyarázzák, illetve azzal, hogy a női lelkészek a választásaik során tudatában vannak korlátozott lehetőségeiknek (Carroll et al. 1983, idézi Finlay 1996). Az előrejutás nehézségei minden bizonnyal a nőkkel szembeni előítéletekből és bizalmatlanságból is táplálkoznak, illetve a nők férfiakétól eltérő karrieraspirációiban szerepet játszhatnak az üvegplafonra és a diszkrimináció mechanizmusaira vonatkozó ismeretek vagy implicit feltételezések is. Ezt magyarországi kutatások is megerősítik. Egy 1997-es interjú kutatás arra jutott, hogy élete során a megkérdezett református lelkésznők szinte mindegyike tapasztalt diszkriminációt vagy előítéletet női mivolta miatt, illetve sokan éltek meg azt, hogy egyes konzervatívabb gyülekezetekkel nehezen sikerült elfogadtatniuk magukat (Orisek 1999). Huszár Ágnes (2011) református teológák között vizsgálódva szintén arra jutott, hogy a gyülekezetek nem szívesen választanak nőt, különösen nem egyedülálló nőt lelkésznek, így az általa vizsgált teológák is jellemzően lelkészházaspár tagjaként képzelték el és tervezték a jövőjüket, és úgy vélték, hogy a gyülekezeti lelkészség nem való egyedülálló nőnek.

A munkahellyel és a szakmai feladatokkal kapcsolatos szándékokat és döntéseket azonban sok más tényező is befolyásolja. Finlay (1996) szerint a különbségek oka legalább részben a lelkésznők férfiakétól eltérő *preferenciáiban* rejlik, például azért, mert előnyben részesítik a több személyes interakciót és személyes támogatást kínáló kisebb gyülekezeteket. Ez tehát azt jelentené, hogy az objektív vagy materiális hátrányokat (a kisebb gyülekezetekből való rosszabb előrejutási és anyagi lehetőségeket) bizonyos szubjektív, nem materiális jutalmak ellensúlyozzák ezekben az esetekben. Egy amerikai vizsgálat (Mueller–McDuff 2002) azonban úgy találta, hogy mind a materiális, mind a nem materiális előnyök a nagyobb és anyagilag erősebb gyülekezetekhez kötődtek, tehát ebben az értelemben a munkahelyek a különböző gyülekezetekben nem *eltérő* előnyöket kínáltak, hanem egyszerűen jobb és rosszabb feltételeket.

Felmerül továbbá, hogy az egyházi pályákon a karrierdöntések nem vizsgálhatók a szekuláris foglalkozásokkal teljesen azonos módon, mivel itt a sajátos – alapvetően az „elhíváshoz” kötődő – szempontok felülírhatják a hagyományos értelemben vett karrierszempontokat (Nesbitt 1997). Ez azonban önmagában nem magyarázná meg, hogy ez miért történik meg gyakrabban nők, mint férfiak esetében: Nesbitt is megállapítja,

hogy a férfi lelkészeknél nagyobb eséllyel találkozunk azzal a gondolkodással, amely a világi foglalkozásokhoz hasonlóan az egyre jobb pozíciókba való előrelépések sorozataként értelmezi a kívánatosnak tartott pályafutást. Ráadásul, a rosszabb munkakörülmények (mint amilyenek a csökkenő létszámú kis vidéki gyülekezetek) és a jövedelmi hátrány ellenére a női lelkészek elégedettebbek a munkájukkal, mint férfi kollégáik (McDuff 2001). A „genderparadoxon” egyik oka lehet, hogy a női lelkészek más szempontok szerint ítélik meg a munkájukat: Elaine McDuff kutatásában különbséget talált a férfi és női lelkészek között a bensőséges (intrinsic) vallásosság tekintetében, ami szerinte arra enged következtetni, hogy esetükben hangsúlyosabbak lehetnek munkájuk spirituális és szubjektív faktorai, szemben a férfiakkal, akik számára a materiális és objektív faktorok nagyobb súllyal eshetnek a latba (McDuff 2001).

Amikor tehát a fenti, „hagyományosnak” mondható karrierszempontok szerint vizsgáljuk a nők hátrányait a lelkészi pályán, akkor egy olyan kollektív narratívába illesztjük be azokat, amely sematikus az egyéb szervezeti karrier mintájára épül: végzés után kisebb gyülekezet vagy beosztott lelkészi pozíció, és innen előrelépés a nagyobb gyülekezetek vezetői pozíciója felé. Charlton (2000) is arra hívja fel a figyelmet, hogy lelkésznő interjúalanyai elismerték ugyan ennek a karriernarratívának a domináns voltát, de bizonyos mértékig ellenálltak annak, hogy lelkészi karrierjüket ebben a keretben értelmezzék, ehelyett – mintegy alternatív karriernarratívaként – a hit, az elhivatottság és a jól elvégzett munka fontosságát hangsúlyozták. Eszerint a sikeres karrierről szóló hagyományos narratíva nem gendersemleges; az, ha a lelkésznők a nyilvánosságban kizárólag ezzel a karrierértelmezéssel találkoznak (például azért, mert a kutatók is szinte kizárólag ennek alapján vizsgálódnak), hozzájárulhat az érintettek frusztrációjához, sőt, végső soron akár a pályalehagyáshoz is (Charlton 2000).

A Charlton által említett alternatív karriernarratívában fontos szerepe van az „elhivatottságnak”. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy a férfi lelkészek a nőknél kevésbé lennének elhivatottak. Minden kutatás azt mutatja, hogy mind a férfiak, mind a nők esetében az Isten általi elhívás a legfőbb motivációja a lelkészi munkának (Christopherson 1994, Niemelä 2011). Ami a nők számára bizonyos esetekben ezt az elhívást a férfiakhoz képest jobban fókuszba helyezheti, az sajátos módon éppen az egyházon belüli egyenlőtlen helyzetük és az ebből adódóan (is) megtapasztalt nehézségek. Egyes lelkésznők a lelkészi pályán tapasztalt nehézségeik ellenére azért maradnak a pályán, mert megtapasztalták az „elhívást”, és ebből erőt merítenek; az elhívás megélése legitimálja számukra azt, hogy a nőként is lehetnek lelkészek, hiszen ugyanúgy elhívta őket az Úr erre. Ez megerősítő lehet abban a közegben, ahol helyenként még mindig kétségbe vonják a szerepüket ezen a pályán (Niemelä 2011). Talán ez lehet az egyik magyarázata annak is, hogy egy kutatás szerint a nők gyakrabban számoltak be arról, hogy emlékeznek egy konkrét eseményre vagy pillanatra, amelyben az elhívást megtapasztalták (Zikmund et. al. 1998,¹³ idézi Cody-Rydzewski 2006).

¹³ Zikmund, B. B. – Lummis, A. T. – Chang, P. M. Y. (1998): *Clergy Women. An Uphill Calling*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.

Mindent egybevetve kétségtelen azonban, hogy az utóbbi évtizedekben a lelkésznők sok szimbolikus gátat törtek át az egyházakban mind Európában, mind Észak-Amerikában, növekvő számban jelennek meg az egyházi hierarchia magasabb szintjein is, és összességében csökkennek a hátrányaik a férfiakhoz képest. Ezzel együtt változatlanul igaz, hogy mind az egyházak vezető tisztségeiben, mind a teológiákon az oktatók között (De Gasquet 2010) aránytalanul kis számban találunk nőket, és sem a horizontális, sem a vertikális szegregáció jelenségei nem tűntek el az egyházi pályákról, így a „klasszikus” egyenlőtlenségek továbbra is fennállnak. Ezek hátterében ugyanúgy ott vannak a hagyományos szerepelvárásokon és a nőkkal szembeni előítéleteken alapuló diszkriminációs mechanizmusok, mint a lelkésznők férfiakétól eltérő döntései és preferenciái. Ez utóbbiak persze részben maguk is következhetnek a hagyományos női szerepek interiorizálásából, továbbá nem függetlenek – mint arról a következőkben szó lesz – az otthoni és családi feladatok megosztásától és az ezzel kapcsolatos stratégiáktól.

Munka-magánélet egyensúly és határmenedzsment: női szempontok és nehézségek a lelkészi pályán

Amikor a hetvenes évektől a lelkésznők első generációi pályára léptek, kétségkívül egy korábban kizárólag férfiak által betöltött pozícióban kellett megállniuk a helyüket. Ez azonban nemcsak azt jelentette, hogy egyes gyülekezetek, vagy éppen egyes egyházi vezetők a konzervatív nemi szerepelvárások jegyében elutasítóak voltak a női lelkészekkel, hanem azt is, hogy maga lelkészi pálya, feladataival, időbeosztásával, elvárásaival férfiakra volt szabva (Wiedekind 2013), tehát mindenféle (koncepcionális és gyakorlati) értelemben „férfias pálya” volt. Ez többféle megoldandó helyzet és nehézség elé állította (és részben állítja ma is) a lelkésznőket.

Ennek egy fontos összetevője, hogy a lelkészi pálya a hagyományos gyülekezeti gyakorlatban valójában „kétszemélyes pálya” volt (Shehan et al. 1999, Hildenbrand 2013, Sammet 2013), vagyis a lelkészi pozícióhoz kapcsolódó elvárások korábban abból indultak ki, hogy a lelkész mellett ott áll egy támogató lelkészfeleség, akihez a gyülekezetben jól körülírható – és a lelkész felesége által ingyenesen ellátott – feladatok kapcsolódnak. A reformáció a középpontba helyezte a „lelkészházat” és benne a család és a gyülekezet „fejeként” élő lelkészt (Gause 2006, Sammet 2013, Hildenbrand 2013). Ennek működése a lelkész és a lelkészfeleség komplementer szerepeire épült. Ebben a felosztásban a feleség a lelkész hűségese segítőjeként, a jó családanya és háziasszony mintaképeként eleinte jellemzően a háttérben maradt, biztosítva férjének a hivatala gyakorlásához szükséges körülményeket. A „klasszikus lelkészfeleség” képe a polgári nőideállal egy időben, a 19. században alakult ki: ennek már része volt a lelkészi munkában való – a hagyományos női szerepnek megfelelő és kiegészítő jellegű – részvétel is, ami leginkább a szociális területre, a templomi zenére, valamint a gyerekekkel és nőkkal való foglalkozásra terjedt ki, tehermentesítve így a lelkészt a reprezentatív feladatok elvégzéséhez (Nesbitt 1997, Hildenbrand 2013). Az ennek meg-

felelő szerepmegosztás a mélyreható társadalmi változások ellenére sokáig, bizonyos elemeiben akár máig hatóan formálta-formálja a lelkészről és családjáról alkotott képet. Ez a minta bizonyos mértékig nyomást gyakorol a lelkész házaspárok tagjaként dolgozó lelkésznőkre, hogy foglaljanak el egy a hagyományos nemi munkamegosztáshoz illeszkedő – és így a korábbi lelkészfeleség szerepéhez néha meglehetősen közel kerülő – pozíciót a szakmai és az otthoni munkamegosztásban (Offenberger 2013). Siba Balázs magyarországi lelkészkutatása is alátámasztja, hogy ahol több lelkész van egy gyülekezetben, ott a lelkész házaspár tagjaként működő lelkésznők gyakran hátrányos helyzetből indulnak, méghozzá nemcsak lelkész férjükkal, hanem általában a férfiakkal szemben: előfordul, hogy a lelkészpár női tagjának egy harmadik (férfi) lelkész megjelenése esetén is meg kell küzdenie a pozíciójáért a gyülekezetben (Siba 2020). Másrészt a hagyományos minta megnehezíti azt is, hogy a lelkésznők egyedül vagy egy világi férjjel az oldalukon megtalálják a helyüket ebben a felállásban.

Bár a házas lelkésznők világi foglalkozású férjei jellemzően támogatóan viszonyulnak a lelkésznőhöz, különböző okokból nem tudnak (vagy nem is mindig akarnak) a lelkészfeleségekéhez hasonló módon bekapcsolódni a gyülekezeti munkába (Nesbitt 1997, Shehan et al. 1999, Cody-Rydzewski 2007). Ez viszont nagyobb terhet ró a lelkésznőkre, akiktől így a gyülekezetek (vagy akár saját maguk is) sokszor a lelkész és a lelkésznő hagyományos feladatait is elvárják (Cody-Rydzewski 2007, Sammet 2013). Így aztán a családos lelkésznők számára kiemelten nehéz feladatot jelent a családi és munkahelyi kötelezettségek összehangolása, a munka-magánélet egyensúly megteremtése, aminek egyik gyakori következménye, hogy a családi kötelezettségek hátráltatják őket a szakmai előrelépésben (Nesbitt 1997). A nehézségek jelentős része abból adódik, hogy a – mint fentebb már bemutattuk, a vallásos közösségekben különösen erős – hagyományos női-férfi szerepekből adódó otthoni munkamegosztás a családi és háztartási feladatokat jellemzően a nők feladatkörébe utalja. Így a sajátos időbeosztással és teljes körű személyes bevonódással járó lelkészi munka jelentős kihívás elé állítja a lelkésznőt a munka-magánélet egyensúly és a határok meghúzása terén (Shehan et al. 1999).

Német kutatók úgy találták, hogy a lelkésznőknek férfi kollégáikhoz képest fontosabb a munka-magánélet egyensúly megtalálása; de ez nem az ezzel kapcsolatos beállítódások különbözőségéből, hanem a családi ügyekért való felelősségvállalás társadalmilag meghatározott eltérő mértékéből adódik (Wiedekind 2013). Más megközelítésben a lelkészi munkában az érzelmi-pszichés támogató elemek – a férfiakhoz képest – nagyobb mértékű hangsúlyozása nehezítheti meg a munka-magánélet egyensúly megtalálását a lelkésznőknél (Sammet 2013).

A munka-magánélet egyensúly megtalálását és a határok menedzselését (Clark 2000) minden bizonnyal az sem könnyíti meg, hogy a lelkészcsalád hagyományosan központi szerepet foglal el a gyülekezetekben, abban az értelemben is, hogy a családi élet, a házasság és a család belső viszonyai tekintetében egyfajta mintának tekintik a gyülekezet tagjai (Hildenbrand 2013, Offenberger 2013, Wagner-Rau 2010, Siba 2020). A lelkészcsalád olyan különleges helyzetben van, amihez a világi foglalkozások

kevésbé kínálnak párhuzamot: a lelkészház privát és nyilvános tér egyszerre, a családi otthon a gyülekezet tulajdonában van, többnyire szoros fizikai közelségben a lelkész hivatali helységeivel. Így a lelkésznek nemcsak a munkája, de a magánélete is részben a gyülekezet figyelő szeme előtt zajlik (Hildenbrand 2013). Bár a térbeli közelségnek – éppen gyakorlati szempontból – előnyei is lehetnek az otthoni és munkahelyi feladatok összehangolásnál (Hildebrand 2013), az állandó figyelem és a lelkészi család mintaszerepével kapcsolatos elvárások megnehezíthetik a lelkész számára a személyesen kielégítő egyensúly megtalálását és a határok meghúzását.

A fentiekből következően a lelkészcsalád része a lelkész munkahelyi rendszerének: a hagyományos lelkészcsalád központi szerepet foglal el a gyülekezet kapcsolati hálójában, és részben a családtagok is bevonódnak a gyülekezet szolgálatába (Siba 2020). Míg azonban a lelkész, felesége és gyermekei jól körülírt és mind a gyülekezet, mind az érintettek számára jól ismert szerepminták, addig minden más családi felállítás esetében egyedileg kell definiálni és elfogadtatni a szerepeket, például a lelkész nő férjének szerepét (Cody-Rydzewski 2007, Platt-Moss 2010).

A túlzottan sok és megterhelő munka, amelynek nincsenek időbeli és térbeli határai, a magánélet hiánya, a munka-magánélet egyensúly hiánya, illetve az a tény, hogy nincsen elválasztva a munkahely, a közösség és az otthon, gyakran szerepet játszik a pályaelhagyásban, amely korábbi amerikai kutatások szerint a lelkész nők esetében gyakrabban fordul elő, mint a lelkészeknél (Charlton 1997).

Kornelia Sammet (2013) mindazonáltal úgy véli, hogy az elmúlt évtizedekben egyre intenzívebbé váló női jelenlét hatására a lelkészi pálya fokozatosan elveszíti férfias jellegét. Adódik tehát a következő kérdés: hogyan változott meg – ha megváltozott – a lelkészi pálya és a lelkészi szerep a lelkész nők hatására?

A nők hatása – változó lelkésszerep

A nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódóan az elmúlt évtizedekben mind az egyházi, mind a tudományos diskurzusban változó előjelekkel ismétlődően felmerül a lelkészi pálya „feminizálódásának” kérdése. Ennek lehet egyfelől egy egyszerű deskriptív jelentése: ebben az esetben a kifejezés arra a részben fentebb már bemutatott folyamatra utal, amelynek során a nők egyre nagyobb arányban vannak jelen az egyházi pályákon, és számos országban a teológiát hallgatók jelenlegi nemi összetétele azt vetíti előre, hogy a nem nagyon távoli jövőben többségbe kerülhetnek¹⁴ a lelkészi pályán. A feminizálódás kifejezés használata azonban gyakran arra is utal, hogy – más „elnőiesedő” szakmákhoz hasonlóan – a nők nagyobb arányú részvételével párhuzamosan a lelkészi hivatás is leértékelődik, relatív helyzete más szakmákhoz képest

¹⁴ Sajtóhírek szerint ez Svédországban már meg is történt: 2020-ban az Egyházak Világtanácsának becslése szerint a Svéd Evangélikus Egyházban enyhe, 50,1 százalékos többségbe kerültek a női lelkészek (vö.: <https://www.euronews.com/2020/08/28/broad-church-is-sweden-world-s-first-nation-to-have-more-female-priests-than-male>).

anyagi és szimbolikus jutalmak tekintetében is romlik (Nesbitt 1997, Wagner-Rau 2010, Schleifer–Miller 2017).

A lelkésznők egyre nagyobb arányú jelenléte sokféle változási folyamatot indított el az egyházakban és a hívő közösségekben. Ezek egy része független a lelkésznők működésének mikéntjétől: mindenekelőtt felmerül például, hogy a lelkésznők már pusztán megjelenésükkel is gyengítik a nemi sztereotípiákat (Jost 2019). Változik a lelkészcsaládról alkotott kép is: bár, mint láttuk, a „klasszikus” lelkészcsalád ideálképe még ma is nagyon erősen hat, az egyedül vagy világi férjjel élő, esetleg elvált és gyermeküket egyedül nevelő lelkésznők megjelenése az életformák és családmodellek nagyobb sokféleségét hozta a parókiákra, ami – éppen a lelkészcsalád központi szerepéből és példaszzerű jellegéből is adódóan – hozzájárulhat az életformák sokféleségének elfogadásához, és a hívek szélesebb körének kínálhat azonosulási pontokat (Hildenbrand 2013, Jost 2019). Ezzel párhuzamosan a nők jelenléte a lelkészi, majd a magasabb egyházi pozíciókban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az egyházakban is nagyobb figyelem irányuljon olyan genderspecifikus témák felé, mint például a nők és gyermekek elleni fizikai és szexuális erőszak (Jost 2019).

Ennél is izgalmasabb kérdés azonban, hogy vajon a nők jelenléte *belülről* is megváltoztatja-e a lelkészi szerepet, vagyis „másképpen” lelkészek-e a nők, mint a férfiak. Az első generációk lelkésznői a hagyományos női vonások hangsúlyozásával, például a *szolgálat* és a *hivatal* szembeállításában fogalmazták meg a női és férfi szerepfelfogás különbségét, ezzel a lelkészi hivatás segítő-támogató elemeinek hangsúlyozását állítva szembe önértelmezésükben a férfiaknak tulajdonított, inkább hierarchikus formális aspektusokkal (Sammet 2010, 2013). Martha Long Ice 1987-ben megjelent könyvében mélyinterjúkat elemezve ehhez hasonlóan arra jutott, hogy a nők egyértelműen eltérő szemléletet, egyenlőségelvűbb, együttműködőbb, személyesebb és rugalmasabb, a felelősségvállalást és gondoskodást előtérbe helyező lelkészi szerepfelfogást képviselnek, szemben a férfiasnak tekintett hierarchikusabb és versengőbb szemlélettel (Ice 1987). Kvantitatív vizsgálatok az 1990-es években (Lehman 1993, 1997) megerősítették ugyan, hogy vannak különbségek férfiak és nők között a lelkészi szerep megvalósításában (és ezeket a különbségeket a gyülekezet tagjai is érzékelik), de úgy találták, hogy ezek a különbségek nem túl nagyok, és a vártnál jóval kevesebb dimenzióban érzékelhetőek. Mindazonáltal ezek a dimenziók illeszkednek az Ice által is feltételezett irányba: a gyülekezet feletti hatalom gyakorlása, a racionális és formális döntéshozatal, valamint az etikai kérdések jogi szemléletű kezelése a férfiakra, míg a gyülekezet vonatkozásában a képessé tevés (empowerment) fontossága a nőkre volt jellemzőbb (Lehman 1993, 1997).

A későbbi kutatások is jellemzően szisztematikus különbségekre engednek következtetni nők és férfiak között a lelkészi hivatásgyakorlásban. A lelkésznők nagyobb hangsúlyt helyeznek a társadalmi aktivitásra, férfi kollégáikhoz képest fontosabb számukra a kisebbségek és az egyenlőség ügyének előmozdítása, valamint a lelkészi munka segítő aspektusai (Niemelä 2013, Tervo-Niemelä 2016), illetve erősebben azonosul-

nak a lelkési szerep támogató és kapcsolatépítést hangsúlyozó felfogásaival (Sammet 2013).¹⁵ Ezzel szemben a férfi lelkészek esetében nagyobb eséllyel fordul elő, hogy egy, csak a liturgikus feladatokra koncentráló vagy passzívabb lelkési szerepfelfogást valósítanak meg (Tervo-Niemelä 2016). A különbségek azonban nem radikálisan eltérő felfogásokat, inkább csak eltérő *hangsúlyokat* jelentenek: egy német kutatás (Sammet 2013) szerint, bár kimutathatók különbségek abban, hogy mennyire azonosulnak nők és férfiak az egyes lelkési szerepfelfogásokkal, abban nincs különbség, hogy mindkét nem tagjai *leginkább* igehirdetőként, lelkigondozóként és életutak kísérőjeként látják magukat. Ezen *belül* viszont a preferencia-sorrend nem teljesen azonos: a nők számára lelkészként a lelkigondozói, míg a férfiak számára az igehirdetői szerep a legfontosabb.

Lelkészek és lelkésznők között az általános szemléletmód tekintetében is lehetnek különbségek: Kati Niemelä (2011, 2013) finnországi vizsgálatokban úgy találta, hogy a lelkésznők mind a dogmák felfogása, mind a mindennapi gyakorlatok terén kevésbé tradicionálisak a férfiaknál, és jellemzően a korábbinál liberálisabb gondolkodás irányába változtatják meg az egyházat. A különbség a legfiatalabb generációkban a legnagyobb, mivel a fiatal férfi lelkészek között az idősebbekhez képest nagyobb arányú a konzervatív beállítódás (Niemelä 2013).

A különbségek, amelyek a lelkésznők hivatásgyakorlásában és szerepfelfogásában a lelkészekhez képest kimutathatóak, egyrészt a hagyományosan nőiesnek tartott tulajdonságokra (érzékeny, segítő, támogató) épülnek rá, és azokat értelmezik át, másrészt egy nyitottabb, aktívabb és személyközpontúbb működés irányába mozdulnak el. Ezek azonban olyan vonások, amelyek jelenleg általában is jellemzőbbé válnak az egyházi működésben (Tervo-Niemelä 2016), így a férfi lelkészeket is érinthetik. Siba Balázs (2020) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lelkészkép és a lelkési szerep folyamatosan változik, és az utóbbi évtizedekben ennek a változásnak a részeként a hangsúly átkerült a lelkész *személyiségének* kérdésére, tehát az, hogy a lelkész mennyire kedves, szeretetteljes vagy mennyire vonzó személyiség, nemtől függetlenül fontosabbá vált. Összességében úgy tűnik tehát, hogy a lelkési hivatásgyakorlás női sajátosságai és az egyházak változása egymástól nem független, csak egymással összefüggésben értelmezhető folyamatok, amelyek jelenleg és várhatóan a jövőben is folyamatosan alakítják és változtatják azt a keretet, amelyben az egyházakban a nemi alapú egyenlőtlenségek értelmezhetőek.

A női egyenjogúsághoz és a feminizmushoz való viszony

A lelkésznőkkel foglalkozó kutatások mégoly felületes áttekintése alapján is nyilvánvaló, hogy – a fokozatosan növekvő elfogadottság mellett is – az elmúlt fél évszázad

15 Érdemes utalni arra, hogy a fenti különbségek jellegükben és irányukban részben hasonlóak a nők és férfiak munkaattitűdjeiben általában mutatkozó különbségekhez. Bár nők és férfiak munkához való viszonyában több az egyezés, mint a különbség, mégis általánosságban megfogalmazható, hogy a nők a férfiakhoz képest valamivel kevésbé instrumentálisan viszonyulnak a munkájukhoz, továbbá a társadalmi hasznosság és a másoknak való segítség a munkaértékek rangsorában jellemzően előrébb szerepel a nők, mint a férfiak számára (Török 2016).

lelkésznői sokféleképpen megtapasztalhatták egyrészt az egyenlőtlenséget, a nőikkel szembeni előítéleteket és diszkriminációt, másrészt azokat a sajátos nehézségeket (a munkaszervezés, a munka-magánélet egyensúlya és határainak menedzselése terén), amelyek abból adódnak, hogy nőként egy korábban kizárólag férfiak által betöltött, és ezért elvárásaiban, működésmódjában még mindig részben férfiakra szabott pozícióban tevékenykednek. Ebből természetesen adódik a kérdés, hogy vajon a lelkésznők a megélt problémákat és nehézségeket női problémákként, vagyis a nők társadalmi helyzetéből, a nemi szerepek fennálló rendszeréből következőként fogják-e fel, és ebből adódóan lelkészi szerepvállalásukat a női egyenjogúság és a nők egyenrangú társadalmi részvétele felől (is) értelmezik-e. Ezt az értelmezést erősítheti, hogy a nők felszentelése egyértelműen a nemek közötti egyenlőség elve terjedésének folyamatába illeszkedik, gyengítheti azonban a korábban bemutatott kapcsolat a konzervatív értékrend (és ehhez kapcsolódóan a nemi szerepek hagyományos felfogása), valamint a vallásosság között.

A női lelkészség elfogadását és elterjedését előmozdító tényezők között minden bizonnyal jelentős szerep jutott a feminista és egyenjogúsági mozgalmaknak. Az Egyesült Államokban a feminizmus első és második hulláma, illetve az ezt képviselő társadalmi mozgalom felől érkező nyomás hozzájárult a lelkészé szentelés szélesebb körben való elfogadásához, majd a lelkésznők esélyeinek javulásához (Chaves 1996). Ebből azonban nem következik szükségszerűen, hogy ez megjelenjen az érintett lelkésznők személyes motivációiban vagy lelkészi szerepük értelmezésében. Bár voltak olyan korábbi kutatások, amelyek arra mutattak, hogy a lelkésznők legalább egy részénél ez lehetett a helyzet (Zikmund et. al. 1998,¹⁶ idézi Cody-Rydzewski 2006), a kutatások többsége inkább arra enged következtetni, hogy bár a pályájukon tapasztalható férfidominancia és a diszkriminációs tapasztalatok érzékennyé tehetik a lelkésznőket a nemi alapú egyenlőtlenségekre, a lelkésznők többsége *nem* emancipatorikus keretben értelmezi a szerepét, és legalábbis tartózkodó a feminizmussal¹⁷ kapcsolatban (Cody-Rydzewski 2006). Joy Charlton már korábban idézett kutatásában (Charlton 1997) úgy találta, hogy a hetvenes évek „első generációs” amerikai teológiai kétféleképpen reagáltak arra a dilemmára, hogy nőként készülnek egy férfias pályára. Egyesek határozottan előtérbe helyezték a genderkérdéseket, azonosultak a nők ügyével, igyekeztek megérteni, tudatosítani az ebből adódó problémákat, míg mások kifejezetten nem vettek róla tudomást, és azt hangsúlyozták, hogy a nemüknek nincs jelentősége: nőként ugyanúgy teljesítenek majd, mint a férfiak. Később, a szolgálatba kilépve azonban jellemzően mindannyian háttérbe szorították a nemi identitásukat, és öszszességében úgy értékelték, hogy nincsenek különbségek a férfiakhoz képest abban, ahogyan a szolgálatukat végzik. Charlton úgy találta, hogy a női és a lelkészi szerep össze nem illése, illetve összehangolásának nehézségei egyfajta diszkomfortérzést

16 Zikmund, B. B. – Lummis, A. T. – Chang, P. M. Y. (1998): *Clergy Women. An Uphill Calling*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.

17 Bár a feminizmusnak sokféle, helyenként jelentősen eltérő irányzata létezik, ebben a kontextusban a feminizmus nem mint egy konkrét irányzat, hanem általános értelemben mint a női egyenjogúságot, a nők esélyegyenlőségét és egyenrangú társadalmi részvételét fontosnak tartó és azért tudatosan kiálló gondolkodásmód és szemlélet jelenik meg.

okoztak ezeknél a lelkésznőknél, amelyre egyik vagy másik szerep háttérbe szorításával, elhagyásával vagy a szerepek legalább egyikének az átértelmezésével lehet válaszolni. Erre a feszültségre az általa vizsgált lelkésznők között gyakori reakció volt a női státusz háttérbe szorítása, annak hangsúlyozása, hogy nincs különbség férfi és női lelkészek között. Ezek a lelkésznők kifejezetten visszautasították a „feminista” címkét, és kifejezetten *nem* foglalkoztak genderkérdésekkel (Charlton 1997). Szintén első generációs német lelkésznőket vizsgálva Sammet (2013) is úgy találta, hogy a lelkésznők jellemzően elhatárolódtak szerepük emancipatorikus értelmezésétől. Bár ők hangsúlyozták a női lelkészi szerepfelfogás sajátosságát, ezt olyan módon tették, ami a hagyományos nőképeknek és hierarchiának megfelel – például a „szolgálat” vagy az „anyai” vonások hangsúlyozásával (Sammet 2013). Az egyenlőtlenségek megtapasztalásából tehát nem következik szükségképpen sem az emancipatorikus szerepfelfogás, sem a feminizmussal kapcsolatos pozitív attitűdök:¹⁸ egy, a kétezres évek elején az USA délkeleti államaiban végzett vizsgálat szerzője ennek okait részben a feminizmushoz kapcsolódó – és a média által is felerősített – negatív, radikalizmust hangsúlyozó képzettársításokban és a konzervatív politikai környezetben látta, illetve abban, hogy az elhívás „szentségével” nem fér össze a lelkésznők számára egy ilyen politikai jellegű mozgalom támogatása (Cody-Rydzewski 2006). Ezzel együtt ugyanabban a kutatásban a lelkésznők egy része úgy nyilatkozott, hogy az a tény, hogy nőként lett elhívva a lelkészi pályára, egyben arra is elhívást jelent, hogy képviselje a nők ügyét, és felszólaljon a patriarchális berendezkedés ellen (Cody-Rydzewski 2006), ez azonban inkább csak egy kisebbségre jellemző.

Konklúzió

Ami a lelkésznők vizsgálatát szociológiai szempontból különösen izgalmassá teszi, az nemcsak ennek a szerepnek a viszonylagos újdonsága, hanem mindenekelőtt az a tény, hogy a lelkésznők egy olyan társadalmi mikrokörnyezetben gyakorolnak definíciószerűen emancipatorikus szerepet, amely a teljes társadalom értékrendjéhez képest jobban ragaszkodik a hagyományos szerepekhez és a hagyományos nemek szerinti munkamegosztáshoz a családban és a nyilvánosságban egyaránt. A lelkésznők helyzetének vizsgálata egy olyan komplex kérdéskör, amelyben egyszerre vannak jelen a női esélyegyenlőség általános szempontjai, továbbá az egyházi környezet és a

18 Az emancipatorikus szerep, az egyenlőtlenségek megtapasztalása és másfelől a feminista-emancipatorikus értelmezési keret elutasítása között érzékelhető feszültség értelmezésében talán segítséget nyújthat a „normakövető emancipáció” fogalma, amelyet Sárai Szabó Katalin (2013, 2014, 2017) a társadalmi és egyházi nyilvánosságban való 19. század végi, 20. század eleji aktív, (elsősorban protestáns) konzervatív női szerepvállalással kapcsolatban alkalmazott. Sárai Szabó arról ír, hogy ezek a nők az egyházi vagy más területen való szerepvállalásukat nem egyéni önmegvalósításként, és semmiképpen sem egyenjogúsági törekvésként, hanem elsősorban Isten (esetleg a haza, a nemzet, a társadalom) szolgálataként értelmezték. Mégis éppen ezen a szerepvállaláson keresztül szélesedtek a lehetőségeik, lehetőségük nyílt az önmegvalósításra, változott a társadalmi szerepük, sőt végső soron a nem szerepeket is bizonyos mértékig átértelmezték. Úgy valósították meg tehát az emancipációt a saját életükben, hogy közben nem kérdőjelezték meg a társadalmi környezetük normáit, nem léptek át fontosnak tartott határokat, és betöltötték a hagyományos női szerepeket. Bár a mai lelkésznők helyzete nagyon sok tekintetben különbözik a Sárai Szabó által vizsgált nőképektől, és a fogalom rájuk való alkalmazása nyilvánvalóan további kutatást is igényel, használata mégis segíthet megérteni a lelkésznők önértelmezésének és hivatásértelmezésének fontos jellemzőit.

lelkészi szerep sajátosságai. A világi foglalkozásokhoz hasonlóan kimutathatóak ezen a pályán is a női karrierrek nehézségei, a horizontális szegregáció és a jövedelmekben mutatkozó különbségek. Bár a nők jelenléte az egyházi működés minden szintjén növekszik, az egyenlőtlenségek változatlanul fennállnak. Ezek hátterében a hagyományos szerepelvárások és az ezeken alapuló rendszerszintű hátrányok ugyanúgy ott vannak, mint a nők eltérő preferenciái – amelyek persze szintén nem függetlenek az interiorizált genderspecifikus társadalmi elvárásoktól. Ezen túlmenően a gyülekezeti lelkész és a lelkészcsalád szerepéből és helyzetéből adódóan a munkaszervezési kérdések, a munka-magánélet egyensúly megteremtése és a határok menedzselésének kérdése is másképp merül fel a női, mint a férfi lelkészek esetében. Ez nemcsak az otthoni munkamegosztással és családi szerepek különbségeivel függ össze, hanem jelentős mértékben azzal is, hogy a lelkész nőknek és családjuknak – a „hagyományos” lelkészcsaládtól eltérően – nem állnak rendelkezésére kész szerepminták: a szerepek, a feladatmegosztást és a határok meghúzását egyedileg kell kidolgozniuk.

A nők lelkészi szerepe egyértelműen a nők egyenjogú és ténylegesen is egyenrangú társadalmi szerepvállalása irányába tartó változás része, és egyszersmind része az egyházak változási folyamatának is. Ezzel a protestáns egyházak – mintegy a társadalmi változásokra érzékeny „reformátori” szerep folytatóiként – egy olyan úton indultak el, amelyen a legtöbb egyház és felekezet azóta sem követte őket. A lelkészi hivatással a nők a gyülekezetekben olyan szerepet, olyan vezető pozíciót foglalnak el, amely hosszú évszázadokon keresztül a férfiak privilégiuma volt. Ez azonban nem pusztán azt jelenti, hogy nők jelentek-jelennek meg egy (korábban) férfias szerepben: növekvő arányú jelenlétük átformálja az érintett egyházakat, hozzájárul a lelkészszerep átértelmeződéséhez, és része annak az alkalmazkodási folyamatnak is, amelynek során a protestáns felekezetek válaszolnak a társadalmi változások kihívásaira.

Irodalom

- Adams, J. (2007): Stained Glass Makes the Ceiling Visible: Organizational Opposition to Women in Congregational Leadership. *Gender & Society*, 21 (1), 80–105.
<http://dx.doi.org/10.1177/0891243206293773>
- Brinkerhoff, M. B. – MacKie, M. (1985): Religion and Gender: A Comparison of Canadian and American Student Attitudes. *Journal of Marriage and the Family*, 47 (2), 415–429. <http://dx.doi.org/10.2307/352141>
- Burn, S. M. – Busso, J. (2005): Ambivalent Sexism, Scriptural Literalism, and Religiosity. *Psychology of Women Quarterly*, 29 (4), 412–418.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.2005.00241.x>
- Cha, Y. (2013): Overwork and the Persistence of Gender Segregation in Occupations. *Gender and Society*, 27(2), 158–184. <http://dx.doi.org/10.1177/0891243212470510>
- Chang, P. M. Y. (2005): *Factors Shaping Clergy Careers: a Wakeup Call for Protestant Denominations and Pastors*. Durham, N.C: Duke Divinity School.

- Charlton, J. (1997): Clergywomen of the Pioneer Generation: A Longitudinal Study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (4), 599–613.
<http://dx.doi.org/10.2307/1387693>
- Charlton, J. (2000): Women and Clergywomen. *Sociology of Religion*, 61 (4), 419–424.
<http://dx.doi.org/10.2307/3712525>
- Chaves, M. (1996): Ordaining Women: The Diffusion of an Organizational Innovation. *American Journal of Sociology*, 101 (4), 840–873.
- Christopherson, R. W. (1994): Calling and Career in Christian Ministry. *Review of Religious Research*, 35 (3), 219–237. <http://dx.doi.org/10.2307/3511890>
- Clark, S. C. (2000): Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance. *Human Relations*, 53 (6), 747–770. <http://dx.doi.org/10.1177/0018726700536001>
- Cody-Rydzewski, S. (2006): Recognizing Gender Bias, Rejecting Feminism: A Qualitative Study of Feminist Ideology and Practice among Southern Clergywomen. *Sociological Focus*, 39 (1), 37–53.
<http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1080/00380237.2006.10571276>
- Cody-Rydzewski, S. (2007): Married Clergy Women: How They Maintain Traditional Marriage Even as They Claim New Authority. *Review of Religious Research*, 48 (3), 273–289.
- De Gasquet, B. (2010): The Barrier and the Stained-Glass Ceiling. Analyzing Female Careers in Religious Organizations. *Sociologie Du Travail*, 52, e22–e39.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.socotra.2010.06.002>
- Fekete, Á. (2006): Női és férfi szerepek az egyházban. In Sándor, K. (szerk.): *A pápai feminizmusról a „vatikáni levél” kapcsán*. Budapest: Szabó Miklós Szabadelvű Alapítvány, 16–20.
- Fényes, H. – Pusztai, G. (2020): Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében. *Szociológiai Szemle*, 30 (3): 49–69.
<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.3>
- Fényes, H. (2014): Gender Role Attitudes among Higher Education Students in a Borderland Central-Eastern European Region called 'Partium'. *CEPS Journal*, 4 (2), 49–70. https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=9206
- Finlay, B. (1996): Do Men and Women Have Different Goals for Ministry? Evidence from Seminarians. *Sociology of Religion*, 57 (3), 311–318.
<http://dx.doi.org/10.2307/3712159>
- Frauhammer, K. (2015): Nő, gender, vallás, spiritualitás. Új utak a kutatásban: genderszemponctok a vallásantropológiában és a teológiában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 5 (1), 83–96.
<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33747/32819>
- Gause, U. (2006): *Kirchengeschichte und Genderforschung: eine Einführung in protestantischer Perspektive*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gregor, A. (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*, 1, 89–111.

- Hausen, K. (2000): Arbeit und Geschlecht. In Kocka, J. – Offe, C. – Redtslob, B. (szerk.): *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt/Main – New York: Campus, 343–361.
- Hegedűs, R. (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/81/1/hegedus_rita.pdf
- Hildenbrand, K. (2013): „... dass ich die treue Gehilfin meines lieben Mannes bin.“ Geschlechterkonstruktionen im Pfarrhaus. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 115–134.
- Hoegeman, C. (2017): Job Status of Women Head Clergy: Findings from the National Congregations Study, 1998, 2006, and 2012. *Religions*, 8 (8), 154.
<http://dx.doi.org/10.3390/rel8080154>
- Huszár, Á. (2011): Református lelkészsnők. In uő.: *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan, 111–123.
- Ice, M. L. (1987): *Clergywomen and Their World Views: Calling for a New Age*. New York: Praeger Publishers.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511550362>
- Jost, R. (2019): The Impact of Women in Protestant Christian Ministry Today. In Bomhoff, H. et al. (szerk.): *Gender and Religious Leadership: Women Rabbis, Pastors, and Ministers*, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books. 245–266.
- Karsay, E. (1986): Férfi és nő megváltozott viszonya korunk gazdasági, társadalmi és egyházi életében. *Theologiai Szemle*, 29 (5), 293–299.
- Klein, C. – Keller, B. – Traunmüller, R. (2017): Sind Frauen tatsächlich grundsätzlich religiöser als Männer? Internationale und interreligiöse Befunde auf Basis des Religionsmonitors 2008. In Sammet, K. – Benthaus-Apel, F. – Gärtner, C. (szerk.): *Religion und Geschlechterordnungen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 99–131.
- Küng, H. (2017 [2001]): *Die Frau im Christentum*. Originalausg. München: Piper.
- Lehman Jr., E. C. (1993): Gender and Ministry Style: Things Not What They Seem. *Sociology of Religion*, 54(1), 1–11. <https://doi.org/10.2307/3711838>
- Lehman, Jr., E. C. (1997). Correlates of Lay Perceptions of Clergy Ministry Style. *Review of Religious Research*, 38 (3), 211–230. <https://doi.org/10.2307/3512084>
- Lehrer, E. (2008) *Religion, Economics and Demography*. London: Routledge.
<http://dx.doi.org/10.4324/9780203889053>
- LWF (2016): *The Participation of Women in the Ordained Ministry and Leadership in LWF Member Churches*. Geneva: The Lutheran World Federation – A Communion of Churches. https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/dtpw-wicas_women_ordination.pdf

- Mantei, S. – Bergmann, K. (2017): *Gleichstellung im geistlichen Amt. Ergänzungsband 1 zum Atlas zur Gleichstellung von Frauen und Männern in der evangelischen Kirche in Deutschland*. Hannover: Evangelische Kirche in Deutschland.
<https://www.gender-ekd.de/download/Gleichstellung%20im%20geistlichen%20Amt.pdf>
- McDuff, E. M. (2001): The Gender Paradox in Work Satisfaction and the Protestant Clergy. *Sociology of Religion*, 62 (1), 1–21. <http://dx.doi.org/10.2307/3712228>
- Mikołajczak, M. – Pietrzak, J. (2014): Ambivalent Sexism and Religion: Connected Through Values. *Sex Roles*, 70 (9–10), 387–399.
<http://dx.doi.org/10.1007/s11199-014-0379-3>
- Mueller, Ch. W. – McDuff, E. M. (2002): “Good” Jobs and “Bad” Jobs: Differences in the Clergy Employment Relationship. *Review of Religious Research*, 44 (2) (Dec., 2002), 150–168.
- Nagy, B. (2005): Nők a vezetésben. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné – Tóth, I. G. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44–56.
- Nesbitt, P. (2013): Clergy and Gender in US-American Sociology of Religion Research and Debate. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 149–164.
- Nesbitt, P. D. (1997): *Feminization of the Clergy in America: Occupational and Organizational Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Niemelä, K. (2011): Female Clergy as Agents of Religious Change? *Religions*, 2 (3), 358–371. <http://dx.doi.org/10.3390/rel2030358>
- Niemelä, K. (2013) Feminization of the Theological Field and Its Implications to Church Life – Analysis of the Growth of Women in Ministry in Finland. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 165–180.
- Offenberger, U. (2013): Stellenteilende Ehepaare im Pfarrberuf. Empirische Befunde zum Verhältnis von Profession und Geschlecht. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 201–216.
- Orisek, A. (1999): Ének Debóráról. A Magyarországi Református Egyház lelkésznőinek helyzete. *Szociológiai Szemle*, (3), 96–109.
- Perales, F. – Bouma, G. (2018): Religion, Religiosity and Patriarchal Gender Beliefs: Understanding the Australian Experience. *Journal of Sociology*, 55 (2), 323–341.
<http://dx.doi.org/10.1177/1440783318791755>
- Platt, N. V. D. – Moss, D. M. (2010): The Priest’s Husband. *Journal of Religion and Health*. 49(2), 233–244. <http://dx.doi.org/10.1007/s10943-009-9260-z>

- Polak, R. – Rosta, G. (2016): Religion and Values in Central and Eastern Europe. In Máté-Tóth, A. – Rosta, G. (szerk.): *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: a Regional View*. 1 [edition]. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 33–37.
- Pongrácz, Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné – Tóth, I. G. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz, Tiborné – Murinkó, L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Pongrácz, T.-né – S. Molnár, E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.
- Powell, A. – Sang, K. J. (2015): Everyday Experiences of Sexism in Male-dominated Professions: A Bourdieusian Perspective. *Sociology*, 49 (5), 919–936. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038515573475>
- Purvis, S. B. (1995): *The Stained-Glass Ceiling: Churches and Their Women Pastors*. 1st ed. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press.
- Pusztai G. (2020): *A vallásosság nevelésszociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Read, J. G. (2003): The Sources of Gender Role Attitudes among Christian and Muslim Arab-American Women. *Sociology of Religion*, 64 (2), 207–222. <https://doi.org/10.2307/3712371>
- Roccas, S. (2005): Religion and Value Systems. *Journal of Social Issues*, 61 (4), 747–759. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00430.x>
- Sammet, K. (2010): Die Bedeutung des Geschlechts im evangelischen Pfarramt. *GENDER*, 2 (1), 13–14.
- Sammet, K. (2013): Pfarrberuf und Geschlechterverhältnis. Eine soziologische Perspektive auf die Situation in den deutschen Kirchen. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 35–52.
- Sammet, K. (2017): Religion, Geschlechterordnungen und Generativität. In Sammet, K. – Benthaus-Apel, F. – Gärtner, C. (szerk.): *Religion und Geschlechterordnungen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 49–78.
- Sárai Szabó, K. (2013): Az egyházi „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.” Nők a református egyházban a 19–20. század fordulóján. *Médiakutató Médiaelméleti Folyóirat*, 14 (1), 41–53. https://mediakutato.hu/cikk/2013_01_tavasz/03_reformatus_nok.pdf

- Sárai Szabó, K. (2014): Normakövető női emancipáció. A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. *Replika Társadalomtudományi Folyóirat*, 85–86 (1–2), 85–107.
www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_06_sarai_szabo.pdf
- Sárai Szabó, K. (2017): A női munka a református egyházban a 20. század első felében, mint a normakövető emancipáció lehetősége. In Veres I. (szerk.): *Nők és normák a hazai protestáns bölcseletben és életvilágban*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 105–175.
<https://www.prophilosophia.ro/assets/files/kiado/magyar-filozofia/nokesnormak.pdf>
- Sárközi, I. (2008): *Nők a rendészetben*. Doktori disszertáció. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Schadt, M. – Péntek, E. (2013): A kutatónők pályaválasztási motivációi a műszaki, informatikai, és egyes természettudományi területeken. *Educatio*, 22 (2), 270–276.
http://epa.oszk.hu/01500/01551/00064/pdf/EPA01551_educatio_13_02_270-276.pdf
- Schleifer, C. – Miller, A. D. (2017): Occupational Gender Inequality among American Clergy, 1976–2016: Revisiting the Stained-Glass Ceiling. *Sociology of Religion*, 78 (4), 387–410. <http://dx.doi.org/10.1093/socrel/srx032>
- Schwartz, S. H. – Huismans, S. (1995): Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly*, 58 (2), 88–107.
<https://doi.org/10.2307/2787148>
- Seguino, S. (2011): Help or Hindrance? Religion's Impact on Gender Inequality in Attitudes and Outcomes. *World Development*, 39 (8), 1308–1321.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.12.004>
- Shehan, C. L. – Schultz, J. – Wiggins-Frame, M. (1999): Feeding the Flock and the Family: Work and Family Challenges Facing Ordained Clergy Women. *Sociological Focus*, 32 (3), 247–263. <http://dx.doi.org/10.1080/00380237.1999.10571140>
- Siba, B. (2020): *Pasztorálteológia – A református lelkészi hivatás vizsgálata interjúk tükrében*. Budapest: L'Harmattan.
- Somlai, P. (1986) *Konfliktus és megértés: a családi kapcsolatrendszer elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Stark, R. (2008): The Complexities of Comparative Research. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 4. <http://www.religjournal.com/pdf/ijrr04004.pdf>
- Sullins, P. (2000): The Stained Glass Ceiling: Career Attainment for Women Clergy. *Sociology of Religion*, 61 (3), 243–266. <http://dx.doi.org/10.2307/3712578>
- Tervo-Niemelä, K. (2016): Clergy Work Orientation Profiles and Wellbeing at Work: A Study of the Lutheran Clergy in Finland. *Review of Religious Research*, 58 (3), 365–384. <http://dx.doi.org/10.1007/s13644-016-0247-4>
- Tomka, M. (1973): A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30 (1–2), 122–135. http://real-j.mtak.hu/5265/1/MagyarPszichologiaiSzemle_30.pdf
- Tomka, M. (1998): A vallásosság mérése (Módszertani tépelődések). In Máté-Tóth, A. – Jahn, M. (szerk.): *Studia religiosa: tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*.

- Szeged: Bába és Társai Kiadó Kft., 18–31. http://acta.bibl.u-szeged.hu/25165/1/religiosa_001_018-031.pdf
- Tomka, M. (2000): *Vallásszociológia* (III. fejezet). Kézirat. http://www.tavasza56.hu/szombat/vallasszociologia/tomka_1.htm
- Török, E. (2011): „Nem érzi olyan teljes egésznek”: Női munkaértelmezések és a női munkavállalás motivációi. *Közelítések*, 1 (2), 41–68.
- Török, E. (2014): *Munka és társadalom: A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Török, E. (2016): Dolgozó nő a családban: léteznek-e sajátos női munkaattitűdök? In Spannaft, M. – Korpics, M. – Németh, L. (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*. Budapest: KRE L'Harmattan, 235–247.
- Wagner-Rau, U. (2010): Gender – (k)ein Thema? Erwägungen zur Geschlechterfrage in Kirche und Pfarrberuf. In Pohl-Patalong, U. – Haese, B.-M. (szerk.): *Volkskirche weiterdenken: Zukunftsperspektiven der Kirche in einer religiös pluralen Gesellschaft*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 119–132.
- WCRC (2017): Declaration of Faith on Women's Ordination. In Ferguson, Ch. (szerk.): *Proceedings of the 26th General Council of the World Communion of Reformed Churches*, Hannover: World Communion of Reformed Churches, 139–145.
- Wetterer, A. (1999): Ausschließende Einschließung – marginalisierende Integration: Geschlechterkonstruktionen in Professionalisierungsprozessen. In Neusel, A. – Wetterer, A. (szerk.): *Vielfältige Verschiedenheiten: Geschlechterverhältnisse in Studium, Hochschule und Beruf*. Frankfurt/Main – New York: Campus, 223–253.
- Wiedekind, A. (2013): Berufs- und Lebensperspektiven von jungen Theologinnen und Theologen. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 181–200.
- Wilcox, W. B. (2004) *Soft Patriarchs, New Men: How Christianity Shapes Fathers and Husbands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Winkel, H. (2018): Religion und Geschlecht. In Pollack, D. et al. (szerk.): *Handbuch Religionssoziologie*. Veröffentlichungen der Sektion der Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 885–910.
- Wright, T. (2014): Gender, Sexuality and Male-Dominated Work: the Intersection of Long-Hours Working and Domestic Life. *Work, Employment & Society*, 28 (6), 985–1002.

Book review

Reproductive and genetic responsibility: whose burden?

Ivett Szalma: *Attitudes, norms, and beliefs related to assisted reproduction technologies among childless women in a pronatalist society*¹

Zsófia Bauer²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.4>

Beérkezés: 2021. 11. 28.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 12. 07.

Elfogadás: 2021. 12. 09.

Ivett Szalma (Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences Centre of Excellence and Corvinus University of Budapest) has in the last decade established herself as one of the key researchers in the Hungarian and international sociological community who is taking on the task of understanding public attitudes towards childlessness, infertility, and assisted reproduction technologies (ART). The present book fits seamlessly into her area of expertise on the statistical analysis of public attitudes towards ART, but also expands on her former quantitative focus and takes on an investigation of the topic through in-depth qualitative inquiry. Thus, the research built upon in the publication draws on the findings of other relevant work of Szalma's, yet introduces the topic from a new methodological standpoint. To achieve a new level of understanding of social attitudes to medically assisted reproduction, Szalma adapts not merely one qualitative approach, but ventures into the topic with a multi-method qualitative research design. The combination of in-depth interviews and focus groups has been gaining ground in the qualitative research community recently. The choice to sample childless women allows for a unique, more focused investigation of ART that generates an understanding of the attitudes of its potential users.

1 Szalma, I. (2021). *Attitudes, Norms, and Beliefs Related to Assisted Reproduction Technologies among Childless Women in a Pronatalist Society*. Springer Nature.

2 Corvinus University of Budapest, Doctoral School of Sociology and Communication Science, email: zsofia.bauer@gmail.com

The book is part of Springer Essentials, a book series dedicated to disseminating up-to-date knowledge in concentrated forms with a genuine focus on the essence of relevant research topics and novel findings from a wide array of investigations, with the aim of delivering to the reader current and comprehensible research results. Szalma's edition in the series introduces specialist knowledge in a compact form and will be compelling for audiences interested in obtaining an overview of public attitudes to childlessness and its medical treatment, but may also be attractive to those wishing to gain more insight into the macro and micro workings of official governmental communication and social policies in pronatalist societies.

Szalma's analysis goes beyond merely looking at general attitudes and dives deeper into understanding a handful of specificities. Further issues that are investigated deal with interpretations of partnership roles, age-related restrictions, and the understandings of the physical and emotional burdens that accompany ART procedures, with all sub-topics embedded in the pronatalist approach which Szalma introduces uniquely and clearly in a dedicated chapter that is reviewed on the subsequent pages.

The book can be divided into five main sections: (1) it opens with an introduction to Hungarian demographic changes and challenges; (2) then follows Szalma's presentation of the pronatalist approach, which serves as the theoretical background for the analysis, but also represents the Hungarian social context of the research. Next, (3) a methodological section devoted to the detailing of the use of qualitative research methods relevant to interviews and focus groups is included. The following four chapters (4) introduce the main results and discuss their interpretations, while (5) the book finishes with well-thought-out concluding remarks by the author, and suggests important implications that may be the subject of future investigation.

The present review follows this linear logic of the book, but at times allows for some contextual explanations and discussion of the implications of the presented findings for the body of knowledge about gendered reproductive responsibility, attitudes concerning assisted reproduction technologies, and the utilization of multi-method qualitative research design. At the end of the review, the relevant contributions to the sociological body of knowledge exemplified by the author are collected and introduced in thematic groups.

The Rising Trend to Involuntary Childlessness

The author deals with several dimensions of childlessness, involuntary childlessness, and infertility in the introductory chapter. Szalma details how the rate of childlessness has grown since the socialist era, even though members of Hungarian society still see having children and parenthood as a highly important life event (Kapitány, 2015; Kapitány and Spéder, 2019; Miettinen and Szalma, 2014; Spéder, 2021). Birth rates are declining despite the fact that right-wing Orbán-led governments have prioritized economic support for families – and moreover have embedded public discourse within

a family-friendly pronatalist rhetoric. Szalma references Bourdieu (1996) when discussing how the government's family policy is rather restrictive in its definition of the family – the government and its policy measures favour traditional family settings based on the marriage of a man and a woman and their children. Szalma posits that this type of traditional family definition and interpretation persists to this day in Hungarian society, and the acceptance of these social norms regarding partnerships explains why one of the major reasons for contemporary childlessness is the lack of a suitable partner. Moreover, as Szalma had argued in earlier publications (2014), Hungarian society places very high value on biologically related children. In addition to the societal factors influencing childlessness, medically diagnosed infertility is also rising (Anderson, 2005; MHCH, 2019; Bayer, Alper and Pezinas, 2018). The share of infertile couples who need assisted reproduction technologies to conceive has risen dramatically in the last decade from 10-15% to 15-20% of all couples (MHCH, 2019), although the number of children born with the help of medically assisted reproductive technologies is considerably lower in Hungary than in Western-European or Anglocentric countries.

The Pronatalist Approach

The second chapter of the book is dedicated to detailing the pronatalist orientation of the Hungarian government and the policy measures introduced to encourage especially better-off or middle-class women to have more children. These include income-tax exemptions, low-interest loans for housing, debt waivers, and even subsidies for the purchase of a large vehicle. Balancing family and professional life is also supported. From the perspective of the study, the pronatalist ideology of these policies and their communication are even more important than the policy measures themselves. These almost only focus on or target women, and governmental rhetoric also defines the importance of having children as a dominantly female issue. This type of pronatalist framing of the problem creates an unequally distributed extra burden for women. Reproductive and genetic responsibility in pronatalist societies always over-emphasizes the role and duty of women (Heitlinger, 1991; Mills, 2011; Parry, 2005; Rivkin-Fish, 2010).

Quoting verbatim the prime minister and other leading politicians in the chapter is a clever tactic of the author for several different reasons. *“I want to make a comprehensive agreement with Hungarian women, because demography is ultimately up to them and it is [...] at their discretion. [...] So [it's] a personal matter that is also important to the community, I can also say that it is the most personal matter, and only the ladies can decide that [about it]”* (Orbán on Kossuth Radio, 20 April 2018). The above quote not only illustrates the political and social realities of pronatalism but also emphasizes the rhetorical and linguistic means of placing the burden of reproductive responsibility on women. This type of analytical approach, focusing on pronatalist discourse on infertility and assisted reproduction is less embedded in sociological inquiry.

Szalma argues that the pronatalist macro-level approaches to ART availability also affect women on a micro-level. The author accepts the feminist concept that ART can help women become mothers, but also emphasizes that this may lead to an additional burden on them as the use of ART becomes another form of responsibility – reproductive and genetic. This unequal distribution of the reproductive burden and blame is especially interesting since the medical literature clearly states that there are no significant differences between the sexes when it comes to fertility-related problems (MHCH, 2019; Bayer, Alper and Pezinas, 2018).

While pronatalist thinking values the birth of every child, pronatalist inclinations regarding the use of ART are more selective (Rivkin-Fish, 2010). The author points out that access to medically assisted reproduction is restricted – the Hungarian pronatalist approach “*explicitly favours heterosexual women and implicitly discourages single women*” (p. 7) (although research has shown that, in practice, lesbian women participate in ART as single women [Takács, 2018]). The discourses of governmental actors and legal restrictions are influential factors that are vividly introduced in Chapters 6 and 7 of the book, which discuss the public acceptance of traditional partnership norms and age-related restrictions on access to ART.

Using Qualitative Methods for Depth

Szalma’s prior investigations into the topic were carried out using large databases (Szalma, 2014; Miettinen and Szalma, 2014; Szalma and Bitó, 2021). In this book, she specifically highlights her intention to expand on this knowledge through qualitative understanding in order to identify women’s arguments and narratives behind the statistical patterns. The reviewer finds that the reliance on mixed methods is highly valuable in sociological inquiry, making the multi-method qualitative approach commendable and useful – especially in terms of how the author presents her results. Szalma provides a comparative analysis of the data stemming from the four research interests which not only structures the findings in an easily comprehensible way, but also highlights the unique benefits of the qualitative multi-method approach. The simultaneous use of individual qualitative methods (such as semi-structured interviews) and focus groups not only make detailed discussion possible, but also permit observation of how group dynamics influence opinions and answers pertaining to such a sensitive topic. This in itself is valuable for the sociological community, as we see that combining research methods is becoming increasingly popular in domestic and international research (Creswell, 2015). It also shows the author’s familiarity with quantitative and qualitative research paradigms alike.

Nuanced Attitudes

The introduction of the research results is quite direct and logical, helping the reader navigate the topics and the distinct methodologies. Szalma's earlier quantitative work has demonstrated that there is a supportive attitude towards ART in Hungary (Szalma 2014; Szalma and Djundeva, 2020; Szalma and Bitó 2021) and a similar conclusion was reached by Závecz (2017). International literature also shows that the general attitude towards ART is positive, and most societies see such treatment as an opportunity for parents to conceive the children they wish for. This relative uniformity of opinion cannot be observed in the results of the qualitative interviews, where the opinions and the underlying factors are more nuanced. As Szalma puts it: *"I found that they do not have a consistent view about ART, rather quite diverse attitudes"* (p 15).

The results show a spectrum of views, from supportive to dismissive, and the author theorizes that underpinning these differences is age and experiences of a "standardized life-course" – and an attitude that blames women for running out of time because they focused on building a career. The older women in her sample were much more prone to these negative opinions and to placing the blame and burden on women who remain childless. On the other hand, Szalma's results also resonate with other research findings that emphasize the need for financial and work-related stability before starting a family. In her own research, the author of the present review has found that the material dimension (burden) is one of the most important concerns for patients who partake of medically assisted reproduction, since until recently the costs of medication, treatment cycles, and missing work were seen as one of the major deterrents to having treatment (Bauer, 2021). An interesting finding of the interviews was how older women expressed resentment about the unnatural nature of the technology and found its use superfluous. The importance of age and socialization is also highlighted by Szalma when introducing the results of the focus groups in which participants were more supportive. Participants belonged to a younger age group, but the reviewer also sees a possible alternative explanation in the group dynamics and related unwillingness to express minority, unpopular opinions in an environment of focus group research.

One of the most interesting findings presented in the chapter is very much in line with the concept of gendered reproductive responsibility that is discussed earlier. As mentioned, pronatalist societies place the burden of reproduction on women: this is confirmed by Szalma's results, who found that participants focus on how the technologies can benefit women, but failed to express opinions about men – despite the relevant changes in the role of fathers in recent decades, including with respect to ART (Locock and Alexander, 2006; Reed, 2012).

The Hegemony of Heterosexual Partnerships

Szalma's results show that age is the most decisive determinant of attitudes towards single women who conceive using ART, and that the respondents' arguments focused

on how children need to learn the two main gender roles. This type of traditionalist thinking has been present in Hungarian public attitudes for a while, but definitely may have become more intense due to the attention the topic has received in official governmental communication. It is important to keep in mind that in the Hungarian public discourse there has been limited debate on biotechnological innovations in general, and ART only becomes the subject of social discourse when (for example) religious leaders take a stance about it, or the Fundamental Law is changed so that non-heterosexual couples are excluded from consideration as a family. In addition, religion also influences women's perceptions, but this argumentation is two-sided – while the latter reject the Catholic Church's negative attitude to ART, they only endorse its use as part of a traditional, heterosexual family. Interestingly, while theoretically supportive of the technology when asked if they would partake in treatments, participants excluded themselves from pursuing this option.

Does Age Matter?

The dilemma of age and knowledge about the fertility window are unique aspects of the sociological inquiry into ART. It has been shown by Vicsek (2018) that in some cases women are not overwhelmingly knowledgeable about the medical limitations of fertility treatment, and that their understanding of the success rate of ART is not always accurate (moreover, that at times they rely on examples from representations in the media, including extreme celebrity cases). This has also been confirmed by work of the reviewer (Bauer, 2021). Szalma's results concur with the findings: she states that interviewees see ART treatments as an effective way to overcome the decline in fertility that occurs after the age of 35 or 40 – they also tended to overestimate the age at which successful pregnancy is still possible. While these results to some extent also portray these misconceptions and “fertility myths”, the data also highlight other dimensions that influence the portrayed attitudes.

Surprisingly, the focus group discussions did not touch upon this issue of age – the only experience participants had of what it meant to have children later in life was that of their parents. In fact, the focus group participants mentioned that any restriction on access to ART based on age was unfair. Their focus was more on how long one should wait after unsuccessful conception to try ART.

The Physical and Emotional Costs of ART

A highly relevant question is raised in the last chapter that deals with the physical and psychosocial consequences of medically assisted reproduction. While several studies have investigated these consequences (Holter et al., 2006; Verhaak et al. 2006), the question has been studied through different lenses. While ample research focuses on the issue from a medical/psychological perspective, Hungarian sociological inquiry into

these experiences and their impact on decision making has been scarce (examples being Vicsek, Bauer and Szolnoki, 2019; Bauer, 2021). Szalma in this chapter contributes a relatively new outlook to the body of knowledge about the burden that accompanies medically assisted reproduction and the impact of being familiar with this on public attitudes towards ART. While the author of this review has dedicated several years to the study of the prior, these results of Szalma's help pinpoint another factor of influence in relation to the context of determining public attitudes and perceptions of the technology. This is not only important from a general perspective, but is highly relevant for understanding how, when, and why involuntary childless women choose treatment, or decide to avoid it, even though there may be a deep personal yearning and ample societal pressure to form a family. From the pronatalist approach to the study, we understand how – despite knowledge about potential side-effects and hurdles – there is still a heavy burden on women who participate in ART treatments to fulfil their prescribed role within a traditionalistic and pronatalist society. Throughout the research we observe that those who belong to the younger cohorts (between 30 and 35 and 40-45 years old) are less keen on utilizing ART. This can be explained by their greater caution about potentially adverse effects – both on their bodies and future relationships. This personal distancing appears despite the fact that the latter are much more supportive of the technology than their older counterparts.

Contribution of the Publication

The relevance and implications of the publication are manifold. Overall, it offers the reader a deep analysis of an important social issue, guiding them through the research process and outcomes step by step. This is directly in line with the aim of the Springer Essentials series: to promote interesting research that is relevant to a broader community. In addition, it highlights the author's ability to transition between quantitative and qualitative methodologies with ease and precision. The limitations are explained clearly, and the reviewer looks forward to seeing a comprehensive mixed-method study that also adds a quantitative element to the now multi-method qualitative research project.

Moreover, the publication's relevance can be viewed from three diverse perspectives, each of which add to the body of sociological inquiry into the topic of attitudes to assisted reproduction technologies.

- (1) From a theoretical perspective, we have been introduced to the mechanisms of pronatalism on a macro level in relation to both the rhetoric and policy of the Hungarian government. On a micro level, it has been made clear how this resonates with the public – with many of them echoing the pronatalist sentiment framed in the public discourse.
- (2) The empirical results provide significant new information about a specific domestic population, but also present insights on a larger scale. Neatly tailored with

Szalma's previous work, the reader learns not just about general attitudes but the factors behind them, and about how public opinion supportive of ART does not automatically convert into support for the technology for personal use. Additionally, it is observed that a heteronormative outlook can be identified, and that the institution of single motherhood is still viewed with discontent or pity. From the perspective of technological understanding, it is an interesting highlight to see how the participants were not always clear about the possibilities and limits of ART.

- (3) From the standpoint of methodological relevance, both multi-method qualitative designs and mixed-method research are increasingly popular for providing a comprehensive understanding.

To conclude, the reviewer strongly encourages the author to pursue this path of investigation through a large mixed-methods project as it may generate deeper understanding of how pronatalist policies resonate in public attitudes. Although the study is comprehensive in its exploration of the female perspective, a project involving male participants would have an enormous impact on our current knowledge about assisted reproduction technologies and treatments.

References

- Anderson, B. (2005): *Reproductive health*. Sudbury, Mass.: Jones and Bartlett Publishers.
- Bauer, Z. (2021): *Narrated experiences of medically assisted reproduction in Hungary*. PhD Thesis.
- Bayer, S., Alper, M. and Penzias, A. (2018): *The Boston IVF handbook of infertility*. 4th ed. Boca Raton: CRC Press.
- Bourdieu, P. (1996): On the family as a realized category. *Theory, culture & society*, 13(3), pp. 19-26. <https://doi.org/10.1177/026327696013003002>
- Creswell, J. (2015): *Research Design*. 3rd ed. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Heitlinger, A. (1991): Pronatalism and women's equality policies. *European Journal of Population*, 7(4), pp.343-375. <https://doi.org/10.1007/bf01796873>
- Holter, H., Anderheim, L., Bergh, C. and Möller, A. (2006): First IVF treatment—short-term impact on psychological well-being and the marital relationship. *Human Reproduction*, 21(12), pp.3295-3302. <https://doi.org/10.1093/humrep/del288>
- Kapitány, B. (2015): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. *Korfa Népesedési Hírléve*, 15(1), pp.1-4.
- Kapitány, B. and Spéder, Z. (2019): Fertility. In: J. Monostori, P. Óri and Z. Spéder, ed., *Demographic Portrait of Hungary*. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, pp.49-66.
- Locock, L. and Alexander, J. (2006): 'Just a bystander'? Men's place in the process of fetal screening and diagnosis. *Social Science & Medicine*, 62(6), pp.1349-1359. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.08.011>

- Miettinen, A. and Szalma, I. (2014): Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, pp.31-55. <https://doi.org/10.23979/fypr.48419>
- Mills, C. (2011): *Futures of Reproduction: Bioethics and Biopolitics*. Dordrecht: Springer.
- MHCH (2019): Ministry of Human Capacities of Hungary: *Egészségügyi szakmai irányelv - Az infertilitás és subfertilitás kivizsgálásáról és az asszisztált reprodukciós kezelésekről, 002098*. Emberi Erőforrások Minisztériuma Egészségügyért Felelős Államtitkárság.
- Parry, D. (2005): Work, Leisure, and Support Groups: An Examination of the Ways Women with Infertility Respond to Pronatalist Ideology. *Sex Roles*, 53(5-6), pp.337-346. <https://doi.org/10.1007/s11199-005-6757-0>
- Reed, K. (2012): *Gender and Genetics Sociology of the Prenatal*. Oxon: Routledge.
- Rivkin-Fish, M. (2010): Pronatalism, Gender Politics, and the Renewal of Family Support in Russia: Toward a Feminist Anthropology of “Maternity Capital”. *Slavic Review*, 69(3), pp.701-724. <https://doi.org/10.1017/s0037677900012201>
- Spéder, Z. (2021): Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon [Fertility Pattern Change – Demographic Traces of the Transformation of Family Formation in Hungary]. *Szociológiai szemle*, 31 (2). pp. 4-29 <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.1>
- Szalma, I. (2014): “A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában [The Social Norms of Childbearing and Attitudes on Assisted Reproduction in Hungary and Europe].” *Replika* 85–86 (1–2): 35–57.
- Szalma, I. and Bitó, T. (2021): Knowledge and attitudes about assisted reproductive technology: findings from a Hungarian online survey. *Reproductive Biomedicine & Society Online*. <https://doi.org/10.1016/j.rbms.2021.06.005>
- Szalma, I. and Djundeva, M. (2020): What shapes public attitudes towards assisted reproduction technologies in Europe? *Demográfia English Edition*, 62(5). <https://doi.org/10.21543/dee.2019.2>
- Takács, J. (2018): Limiting Queer Reproduction in Hungary. *Journal of International Women's Studies*, 20, 68–80. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol20/iss1/6>
- Verhaak, C., Smeenk, J., Evers, A., Kremer, J., Kraaijmaat, F. and Braat, D. (2006): Women's emotional adjustment to IVF: a systematic review of 25 years of research. *Human Reproduction Update*, 13(1), pp.27-36. <https://doi.org/10.1093/humupd/dml040>
- Vicsek, L. (2018): Fertility myths, technology myths and their sources - Lay reasoning about age-related fertility decline. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 9(2), pp.49-75. <https://doi.org/10.14267/issn.2062-087x>
- Vicsek, L., Bauer, Z. and Szolnoki, N. (2019): „A cél, hogy legyen egy kisbabád, és minden mást félreteszél” – Etikai keretek az embriókkal kapcsolatos döntéseknél a lombikeljárás során. *Szociológiai Szemle*, 29(3), pp.40-79.
- Závecz Research (2017): *Ritka nagy egyetértés van a lombikprogramról*. [online] Available at: https://index.hu/belfold/2017/10/25/lombikprogram_felmeres_zaveczt/ [Accessed 22 September 2021].

Anonimizálás – mi végre?

Módszeresen-beszámoló

Data anonymization - what for?

Summary about the methodological debate series

Horváth Anna¹ – Gárdos Judit²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.5>

Beérkezés: 2021. 11. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 11. 23.

Elfogadás: 2021. 11. 29.

Bevezető

Szakmai közéleti diskurzusra reflektáló rovatunkban folytatjuk a Módszeresen előadás-sorozatáról szóló beszámolók közlését.

A Módszeresen című szociológiai metodológiai előadás- és vitasorozat 2016 őszén indult. Az akkori szervezők (Janky Béla, BME–MTA TK, jelenleg BME–TK; Gárdos Judit, MTA, jelenleg TK; Németh Renáta, ELTE TáTK; Szakadát István, BME) tervei szerint az előadások és viták olyan módszertani kérdésekre koncentrálnak, amelyek alapvető fontosságúak, és amelyekkel kapcsolatban új eredmények születtek a közelmúltban, és/vagy élénk viták zajlanak a nemzetközi tudományos közösségben. A szervezők fel szeretnék hívni az egyetemi hallgatók és a gyakorló kutatók figyelmét azokra a területekre, ahol megfontolandó bizonyos korábbi kanonizált gyakorlatok felülvizsgálata – de nem szeretnék, hogy a sorozat a régiek helyett új kánonokat jelöljön ki. Ahogy beharangozójukban írják: „Célunk, hogy a hallgatók kanonizált szokások követése helyett képesek legyenek az adatok, eszközök és következtetések kritikai megközelítésére, módszereik megújítására saját korlátaiknak és az általuk képviselt tudomány határainak szem előtt tartásával. Azt gondoljuk, hogy a módszerekről való párbeszéd a szociológia mint diszciplína intellektuális jövője szempontjából lényeges.”

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ, email: horvath.anna@tk.hu

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológia Intézet, Kutatási Dokumentációs Központ, email: gardos.judit@tk.hu

Anonimizálás mint társadalomtudományos probléma

A Módszeresen vitasorozat nyolcadik rendezvényének társszervezője a Magyar Szociológiai Társaság Kvalitatív Szakosztálya volt. A „Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?” című esemény az anonimizálás körüli elméleti és gyakorlati, módszertani és etikai kérdéseket feszegette. A beszélgetésben három, részben eltérő diszciplináris háttérből érkező kutató vett részt: Tamáska Máté szociológus, műemlékvédelmi szakértő, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola tudományos rektorhelyettese, aki az építészet-szociológia területén koordinál és vezet kutatásokat, Zolnay János, akinek az oktatás és esélyegyenlőség a fő kutatási területe, és Vigvári András szociológus és etnográfus, a KRTK Regionális Kutatások Intézete tudományos segédmunkatársa, aki – többek között – a város-vidék kapcsolatok, a szuburbanizáció, illetve a térbeli marginalizáció, térbeli kirekesztés területein folytat kutatómunkát. A beszélgetést Németh Krisztina szociológus, a KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa moderálta, aki egyben az ötletadó és az esemény kvalitatív szakosztályi szervezője is volt.

Azon társadalomtudománnyal foglalkozó kutatókat már régóta foglalkoztatja az anonimizálás kérdése, akiknek munkája során jelentősége és szerepe van az egyének megfigyelésének, a velük való beszélgetésnek. Az anonimizálás egyik fő előnye sok szociológus számára az, hogy a névtelenség mögé bújva őszintebben nyilatkoznak az emberek arról, amit valóban gondolnak, ami valóban történik velük; egyesek viszont rámutatnak arra a fenomenológiai közhelyre, hogy mindenki minden szituációban szerepet játszik (Ellersgaard et al. 2021: 10), tehát nem feltétlenül értelmezhető az „őszinteség” és a „hazugság” kifejezés egy tudományos interjú során. Az adatvédelem, a személyes adatok védelmének etikai és törvényi vonatkozásai az elmúlt években a társadalomtudományos kutatások gyakorlatait is megváltoztatták. Hozzájárulási nyilatkozatok kérése a megfigyelt/meginterjúvolt személyektől, etikai bizottságok bevonása a kutatások engedélyeztetésébe, a publikált anyagokból a személy, illetve esetleg a terep identifikálására alkalmas információk törlése mind-mind nemcsak Magyarországtól nyugatabbra, hanem itthon is a kutatói mindennapok részévé válik. A jelige, úgy tűnik, egyre inkább ez: „Menjünk biztosra!”; az anonimizálásból, úgymond, baj nem lehet, viszont a kutatás „alanyait” megvédi az esetleges negatív következményektől.

A kutatói közösségben megfigyelhető anonimizálási tendenciák és a kutatás alanyainak a saját nevük, a saját arcuk vagy hangjuk megjelenésére irányuló, kvázi a társszerzőséget invokáló kérései egymással ellentmondó felfogást képviselnek arról, hogy egy kutatási folyamatban mi is azoknak az embereknek a szerepe, akiket a kutató megkérdez, illetve megfigyel. Az egyik esetben egy társadalmi jelenséget, csoportot, réteget képviselnek, tehát nevük megjelenítése nem szükséges, sőt, akár hátráltató is, hisz eltereli a figyelmet arról, ami valójában a kutatás tárgya. A másik esetben az interjú „alanyai” szintén a történetüket, sorsukat, véleményüket, gondolataikat mesélik el, viszont esetenként akár aktív szereplői is a kutatási folyamatnak, és semmiképpen sem csak valami más jelenség képviselőjeként jelennek meg a kutatásban, hanem

aktív, saját szerepet kérnek, szerepet kapnak abban a társadalmi cselekvésben, amit tudománynak nevezünk.

Az anonimizálás mint normává váló tudományos gyakorlat tehát *politikai* cselekvés is egyben. Az európai tudomány története során az anonimizálás nem kevésszer a marginalizált csoportok alávett helyzetének bebetonozását is magával hozta (Moore 2012: 332). A *névtelenség* a tudományos „alanyok”-nak a néven nevezett tudósokhoz képest egyértelműen másodrangú helyzetét implikálja és eredményezi: a források nem kötődnek beazonosítható személyekhez, noha az interjúkban ők beszélnek. Nevük nem marad fenn az utókor számára, elismerést nem kapnak. Az eposzi jelzők használata, amikor is az „alany” egy jellemzőjét kiválasztja a cikkíró kutató, és ez a jelző válik az „alany” nevévé, szintén sértheti az interjúalanyok érzékenységét – erről vannak is empirikus tudományos eredmények (Corden–Sainsbury 2006). Sőt, vannak olyan esetek is, amikor a kutatás „alanyai” kifejezetten szeretnék, hogy nevük megjelenjen a publikációkban. Akár érdekükben is állhat, hogy hallassák a saját hangjukat, például mert egy elnyomott nemi csoport vagy földrajzi régió tagjaként (Gordon 2019) élnek. Ilyenkor a nevesítés, a kutatásban való részvétel egy aktív politikai cselekvés, amelyért – ha sikeres – személyes elismerés is járhat.

Az anonimizálás a magyarországi társadalomtudományos publikációk leg többjében tehát nem megkérdőjelezett gyakorlat. Ezen gyakorlat kritikai vizsgálatát tűzte ki célul a Módszeresen sorozat nyolcadik alkalma.

Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?

Az anonimizálás kérdésköre kevéssé reflektált a hazai társadalomtudományokban. Bizonyára valamilyen szinten a kérdéskör „újdonságából”, azonban nem kizárólag ebből adódik, hogy ma is, jelen beszélgetésben is tartalmas dilemmák vetődnek fel az anonimizálás különböző aspektusaival kapcsolatban. A kérdéskör komplexitását és sokrétűségét jelzi, hogy – amint annak kifejtésére a beszélgetés felvezetésében Németh Krisztina is invitálja a résztvevőket – ahány kutató, ahány kutatási tapasztalat, annyi meglátás és különféle nézőpont övezi az anonimitásról, anonimizálásról alkotott véleményeket.

Tamáská Máté vitaindítóját annak hangsúlyozásával kezdi, hogy a mai társadalomban akaratlanul is adatokat szolgáltatunk, adatgyűjtés alanyai vagyunk úton-útfélen, ami a legtöbb esetben a nevünkkel, személyazonosságunkkal összeköthető adatokat jelent. Ilyen értelemben az anonimizálás akár kissé abszurd elvárásnak, eljárásnak is tűnhet. Az erre a helyzetre egyfajta válaszként értelmezhető GDPR-szabályozás a kutatók kezét is megköti valamennyire, többek között tőlük is védi a kutatás alanyainak személyiségi jogait – ez pedig tovább is nehezítheti a terepen a kutató egyébként is nehezen pozicionálható helyzetét. Minél több nyilatkozatot töltetünk ugyanis ki kutatásunk alanyaival, minél inkább „túlbiztosítjuk” magunkat, annál nehezebbnek tűnik a „hivatalnok” szerepétől szabadulnunk, ami megnehezíti a kölcsönös bi-

zalmon alapuló, a kutatás szempontjából rendkívül fontos kapcsolat kialakulását. Ha kutatókként a „kelleténél” is nagyobb félelmet keltünk magunk iránt, az tehát – ahogy Tamáska fogalmaz – „komoly módszertani probléma”.

Kérdés továbbá Tamáska szerint, hogy ha a szociológia intenzíven elindul az anonimizálás irányába, nem erősíti-e fel azt a már most is nagyon erős modellalkotási trendet, amely a mikroszintű adatok elvesztésével jár. Mindez pedig akár a szociológiai tudás gyors elavulásához is vezethet, hiszen a modellek „a hely állandóságához” képest rendre sokkal rövidebb életűek. Összességében nincs ellene az anonimizálásnak, úgy gondolja, vannak elkerülhetetlen esetek, ugyanakkor azt lényegesnek tartja, hogy az anonimizálás ne váljon fontosabbá, mint a kutatás tárgya maga. Úgy látja, hogy az anonimizálás idézőjeles térnyerése egy általános korjelenség, a megfigyelt társadalom érzékenységének beszűrődése a tudomány világába.

Zolnay János alapvetően nem híve az anonimizálásnak, azzal együtt, hogy érteni véli a probléma mögött meghúzódó etikai és kutatómódszertani dilemmákat. A kutatás alanyait, információforrásainkat, tehát a személyeket egy kutatásban mindig, minden körülmények között védeni kell az utólagos felismerhetőségtől, visszakövetetőségtől. A terepkutatásban – akár csak a fotográfiában³ – fontos a kellő közelség a terephez, kutatásunk tárgyához és alanyaihoz. Ennek célja, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű információt szerezzünk meg. Egy szociológiai (terep)kutatás tárgya márpedig nem lehet más, mint az ember, emberek „akkor is, ha ennek meg kell fizetni az árát” – az általánosíthatóság korlátait. Amikor nem személyeket védünk közvetlenül, akkor védhetünk többek között intézményeket, mikrotársadalmakat, településeket. Településeket, településszintű adatokat Zolnay meglátásában nem érdemes anonimizálni, mert sok esetben éppen az az egyik legfontosabb adat egy kutatásban, hogy hol készült. Ugyanakkor egy olyannyira kis méretű település esetében, ahol fennáll a veszélye annak, hogy személyek is felismerhetőek a kutatásunkból, indokolt az anonimizálás, hiszen a kutató a beavatkozástól is védeni igyekszik a kutatás alanyait – mind a kívülről érkező, esetleg politikai, mind a helyi, belső feszültségektől, konfliktusoktól. A településnevek anonimizálásával szemben a történeti kutatások szempontjából is fenntartásai vannak: a korábban felhalmozott tudásanyag kutathatóságát, a történeti előzmények megismerését, az időbeli összehasonlítást mind legalábbis megnehezíti, esetenként ellehetetleníti. A használaton kívül pedig sem kritikára, felülvizsgálatra, esetleges cáfolatra nem ad alkalmat tehát egy erősen anonimizált kutatási dokumentum. A cáfolhatóság márpedig nagyon fontos kritériuma a kvalitatív vizsgálatok és eredmények tudományosságának – ahogy Zolnay fogalmaz: „a tudásunk csonkul, de nem kicsit, hanem nagyon”.

Vigvári András szerint az anonimizálásról azért is fontos értekezni, mert ugyan tűnhet egyszerű módszertani problémának, de amint jobban belemélyedünk az anonimizálással kapcsolatos dilemmákba, rengeteg fontos társadalomtudományos

3 És ilyen módon idetartozik – Zolnay János szerint – egy Robert Capához köthető idézet: „Ha nem elég jó a fénykép, nem mentél elég közel.”

kérdést kinyit, melyek részben a terepmunkával kapcsolatosak, azonban a terepet elhagyva is aktuálisak lehetnek. Az anonimizálással kapcsolatos dilemmáknak két nagy csomópontját határozhatjuk meg Vigvári szerint, melyek főként kutatásetikai szempontokat sűrítenek. Egyrészt ma még akár a 30-40 évvel ezelőttihez képest is bizonytalanabb, törekenyebb világban élünk, ahol főként a vidéken élők életét létbizonytalanság jellemzi. Terepkutatásaink alanyai számára tehát egy kutatásban való részvétel, egy megnyilatkozás is kifejezetten kockázatos lehet. A másik dilemmacsoport pedig aköré szerveződik, hogy maga a tudás, melyet a kutatómunkánk eredményével közvetíteni szeretnénk, mennyire köthető és kötendő szorosan véve a helyhez, vagyis mennyire helyspecifikus tudást igyekszünk termelni.

Az anonimizálással kapcsolatos dilemmák szemléltetéséhez Vigvári elmesél egy személyes élményt, mely meghatározó volt számára társadalomtudományos terepkutatóként. Még mesterszakos hallgatóként végzett egy terepmunkát, mely után néhány évvel egy online hírportálon megjelent egy cikk, ahol az újságíró a kutatás adatait felhasználva ugyan, de nem teljesen realiztikus képet festett a terepről és kellemetlen helyzetbe hozta Vigvári kulcsadatközlőjét. A magára és a helyre ráismerő interjúalany aztán azzal kereste meg a kutatót, hogy annak idején, amikor a kutató megérkezett a kutatás helyszínére, nem mondott igazat arról, hogy kicsoda is ő, és milyen szándékai vannak. Végül hosszas egyeztetés és helyesbítések sora után sikerült tisztázni a helyzetet, és – bár ezen a beszélgetések nem segíthettek érdemben – az érintett család sem szenvedett hosszú távú negatív következményeket. Vigvári szerint mindebből az a legfontosabb tanulság, hogy az anonimizálás kérdésköre kellőképpen összetett, és nem érdemes úgy gondolkodni róla, hogy vagy pártoljuk, vagy ellenezzük. Minden helyzet más, így nehéz előre, egy adott helyzet ismerete nélkül eldönteni, hogy érdemes-e, és ha igen, mit anonimizálni – mi több, vannak esetek, amilyen az itt elmesélt, amikor még a gondos tervezéssel sem lehet minden „veszélyt” előre látni és elhárítani.

Tamáská meglátása szerint a kutatómunka nem igazán ártatlan tevékenység, így annak természetes velejárója, hogy konfliktushelyzetekbe kerül a kutató, bármennyire is igyekszik előrelátó vagy óvatos lenni. „Visszük magunkkal”, hogy a terepen kívül vesszük fel a kapcsolatot, ez alapján helyeznek el minket, kutatókat a helyiek, és belevonnak a helyi konfliktusokba – minél többet vagyunk ott, annál mélyebben. Zolnay az említett konfliktushelyzetre reagálva úgy látja, hogy vannak olyan szituációk, dilemmahelyzetek, amikre nem tudunk érdemi megoldást, mert nagyon nehéznek, összetettnek bizonyulnak, ilyen a Vigvári által említett is. Vannak olyan esetek is, amikor maga a megszólaltatás, a felidézés élménye okoz sebeket, melyekkel – ha nem is hagyja magára a kutató alanyát, alanyait – igazán nehéz mit kezdeni a terepen ideiglenesen jelen lévő kutatóként. A beavatkozás, „az állóvíz felkavarása” azonban nem feltétlenül rossz – teszi hozzá Vigvári a korábban elhangzottakhoz. A kutató–kutatott dichotómia ugyanis nem csupán a hatalmat, de a felelősséget is aránytalanul osztja el; ilyen értelemben – főként a sérülékeny csoportok kutatása esetében – a részvételi kutatási módszerek megoldásul szolgálhatnak több, a kutatás alatt és után felmerü-

lő, a fentiekhez hasonló dilemma feloldására. Mindazonáltal például azt, hogy egy tudományos szöveg milyen utat járhat be, és ebből mi következik a kutatás alanyaira nézve, mindig a kutatónak kell észben tartania. Ugyanakkor olyan esettel is találkozunk, hogy valaki nehezményezi, hogy anonimizálva lesz a kutatás anyaga, hiszen részvételének elsődleges motorja a megszólalás, hogy hangot adjon problémáinak, és úgy érezheti, hogy az anonimizálással éppen az az éle veszik el a megszólalásának, amitől jelentősége van: a konkrét személyhez kapcsolhatóság.

Ami a hely anonimitását, anonimizálását illeti, szintén többféle helyzettel találkozhatunk a beszélgetésben résztvevő kutatók szerint. Vigvári hangsúlyozza Clifford Geertz (1994: 215–216) alapvetését: „*A kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával. Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, szomszédságokat...) kutatnak; falvakban kutatnak*”. Vagyis a kutatásunk tárgya alapvetően sosem a helyszín maga, sokkal inkább az ott lakók, akik azonban rendszeresen elmozdulnak onnan, más helyszíneket is bejárva, frekventálva. Vigvárinak olyan tapasztalata is van, amikor az anonimizálás egészen más miatt vált szükségtelemmé: a 2015 nyarán az Angelusz Róbert Szakkollégium és a Kontúr Közhasznú Egyesület együttműködésében megvalósult Hős utcai kutatás esetében a helyszín stigmatizáltsága miatt egyszerűen ál-szentség lett volna anonimizálni.

Attól függően is változhat az anonimizálás tétje, mikéntje, hogy „kinek írunk” – jegyzi meg Tamáska és Zolnay. Minél kevésbé ismeretes a potenciális olvasóközönség számára „a terep”, annál kevésbé van jelentősége, funkciója az anonimizálásnak. Vigvári annak fontosságát hangsúlyozza, hogy a hazai kutatások eredményei – már csak a közfinanszírozás okán is – eljussanak a hazai közönséghez, és kutatóként ne „angolul, a külföldi lapokba” írjuk meg a „kínos témákat”. Egyetért továbbá azzal, hogy az anonimizálás révén keletkező adatvesztés bizonyos esetekben valóban komoly dilemmákat szül a kutató számára.

A másik fontos dilemma pedig a kutató és adatközlő közötti bizalmi kapcsolat és az erre vonatkozó jogi biztosítékok viszonyáról szól: a tapasztalat ugyanis azt mutatja, mondják a kutatók, hogy korántsem egyértelmű, hogy a körültekintő jogi biztosítékok (melyeknek legfontosabb, összefoglaló hívószava korunkban a GDPR) a kutatás alanyait is a bizonyosság és a biztonság érzésével töltik el, ami ilyen módon megalapozná a bizalmi kapcsolat kialakulását kutató és adatközlő között. Különösképpen a fiatal, kezdő kutatók, egyetemi hallgatók esetében hangsúlyos ez a dilemma és a hozzá köthető félelmek, amelyek esetenként a kutatás feladásához, teljes újratervezéséhez is vezethetnek.

Irodalom

Corden, Anne – Sainsbury, Roy (2006): Exploring ‘quality’: Research participants’ perspectives on verbatim quotations. *International Journal of Social Research Methodology*, 9(2): 97–110. <https://doi.org/10.1080/13645570600595264>

- Ellersgaard, Christoph Houman – Ditlevsen, Kia – Larsen, Anton Grau (2021): Say my name? Anonymity or not in elite interviewing. *International Journal of Social Research Methodology*, <https://doi.org/10.1080/13645579.2021.1932717>
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Niedermüller Péter (szerk.): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég, 200–216.
- Gordon, Rebecca (2019): ‘Why would I want to be anonymous?’ Questioning ethical principles of anonymity in cross-cultural feminist research. *Gender & Development*, 27(3): 541–554. <https://doi.org/10.1080/13552074.2019.1664044>
- Moore, Niamh (2012): The politics and ethics of naming: questioning anonymisation in (archival) research. *International Journal of Social Research Methodology*, 15 (4): 331–340. <https://doi.org/10.1080/13645579.2012.688330>